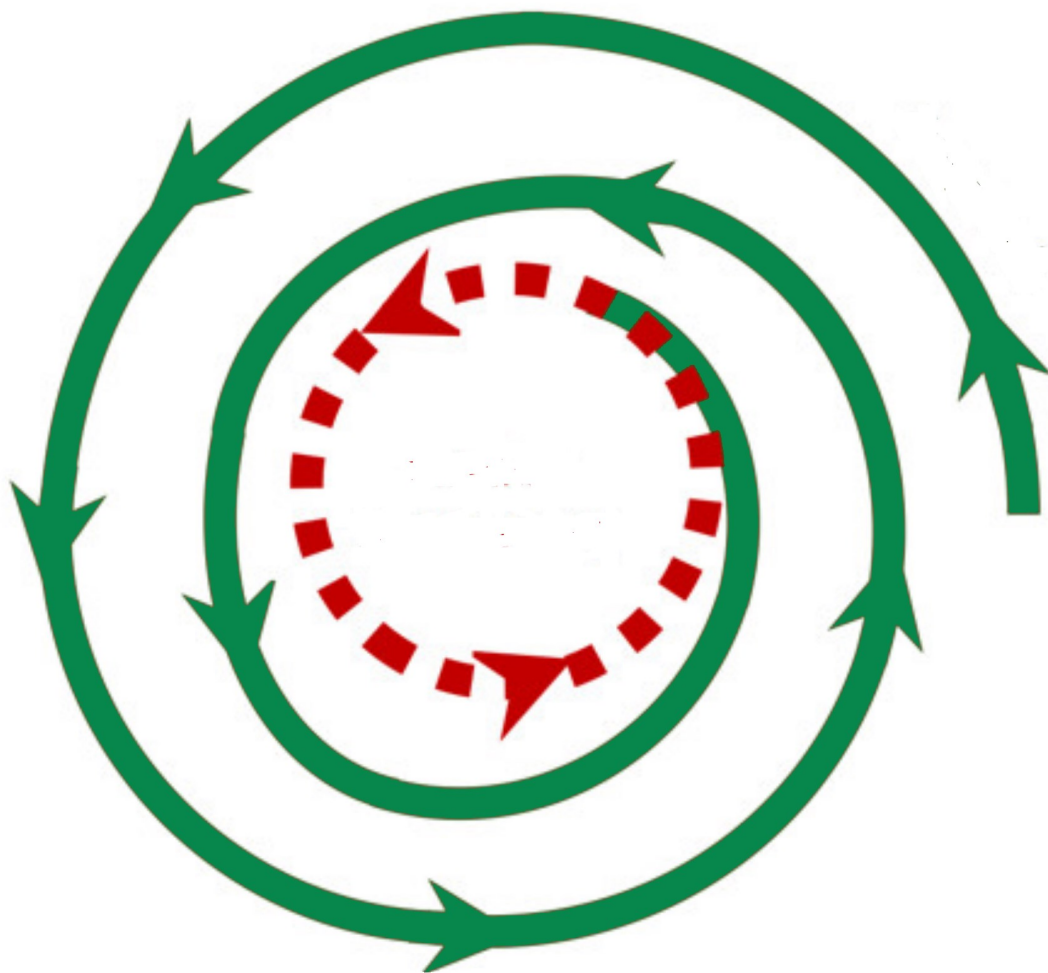

A szolidáris gazdaság

Eörsi Nóra — Köröosztös Gergö

MMAA.HU MEGÚJULÓ MAGYARORSZÁGÉRT ALAPÍTVÁNY

2022

TARTALOM

Bevezető	3
A szolidáris gazdaság: gyakorlat és mozgalom, avagy kiút a válságból	4
A szolidáris gazdaság és a megoldhatatlan válság(ok)	5
Felhalmozás és reprodukció	7
Reprodukció és szolidáris gazdaság	8
A szolidáris gazdaság mint mozgalom	9
Összefoglalás: kísérlet a szolidáris gazdaság meghatározására	10
Szolidáris gazdasággal a kapitalizmus válsága ellen	11
Elméleti közelítések a szolidáris gazdasághoz	14
Formális és szubsztantív gazdaság	14
Szolidáris viszonyok: reciprocitás és commons	16
Informális és szolidáris gazdaság	18
Szolidáris gazdaság és szövetkezetek	20
Szolidáris gazdaság a gyakorlatban	22
Szövetkezet a szolidáris gazdaságban	23
Szolidáris lakhatás: bérlői lakásszövetkezetek	26
Gondoskodás a szolidáris gazdaságban	29
Az élelmiszer-önrendelkezés	32
Szolidáris és zöld energia: az energia-önrendelkezés	35
Szolidáris gazdaság: hálózatok, intézmények	38
Állam, önkormányzat, jog, bürokrácia	39
Irodalom	40

BEVEZETŐ

Jelen írásban a szolidáris gazdaság témáját járjuk körül. A munka során igyekeztünk minél több szempontból megközelíteni ezt a sokoldalú fogalmat. Ezt a szándékot fejezi ki a szöveg felépítése is. Az első fejezetben a szolidáris gazdaságot a célkitűzései felől határozzuk meg és arra a kérdésre keressük a választ, hogyan jelenthet megoldást a szolidáris gazdaság az elmúlt évtizedek komplex válságjelenségeire. A második fejezetben a szolidáris gazdaság szempontjából fontos társadalomtudományos fogalmak segítségével, illetve a koncepció történeti előzményeiként értelmezhető gyakorlatok, mozgalmak tárgyalásával egészítjük ki az első fejezet gondolatmenetét. A harmadik fejezetben pedig a szolidáris gazdaság jellemző területeit és aktív szolidáris gazdasági kezdeményezéseket, szervezeteket mutatunk be, végül a szolidáris gazdasági tevékenység előtt álló, magyarországi jogi és pénzügyi nehézségekről, illetve lehetséges megoldásokról számolunk be.

A SZOLIDÁRIS GAZDASÁG: GYAKORLAT ÉS MOZGALOM, AVAGY KIÚT A VÁLSÁGBÓL

A szolidáris gazdaság meglehetősen összetett fogalom: egyszerre értünk alatta konkrét gazdasági tevékenységet, a tevékenység alapjául szolgáló elveket és egy rendszerkritikus mozgalmi paradigmát is, vagyis egyszerre cselekvés, know-how és egy távoli, de elérendő gazdasági-társadalmi vízió is¹. Ez a sokrétűség része a szolidáris gazdaság elképzelésének: a megélhetéssel kapcsolatos tevékenységeket (munka, lakhatás, ételmezés, gondoskodás stb.) ki akarja szervezni a kizsákmányoló és környezetromboló gazdasági rendszerből, és egy igazságosabb és fenntarthatóbb társadalomért vívott küzdelem szolgálatába állítani. Égető szükség van ugyanis a jelenlegi gazdasági rendszerünk meghaladására, vagyis egy fenntarthatóbb és igazságosabb gazdasági modellre történő átállásra. Ez elsősorban talán radikálisnak vagy idealisztikusnak tűnhet, de számos magyar és nemzetközi példa bizonyítja, hogy a szolidáris gazdaság koncepciója életképes a gyakorlatban, a kezdeményezések növekvő száma pedig jelzi a rá való igényt is.

„Lényegét tekintve a szolidáris gazdaság a végtelen felhalmozás kényszerének ellenálló, a gazdasági demokrácia és ökológiai fenntarthatóság elvei szerint működő gazdasági együttműködésekre vonatkozik”, amelyek egy, a piactól és az államtól (legalább részben) független gazdasági szektor fejlesztésére, ezáltal pedig az egész gazdasági rendszer átalakítására is szövetkeznek (Gagy, 2020). A szolidáris gazdasági tevékenység ennek megfelelően sokoldalú: egy vállalkozás, alternatív lakhatási megoldások kidolgozása, egy lokális probléma megoldásán dolgozó civil szerveződés, a tudásátadás, a létező kezdeményezések összekötése (helyi, országos és nemzetközi szinten is), a köztük lévő kapcsolatok erősítése egyaránt ide tartozhat.

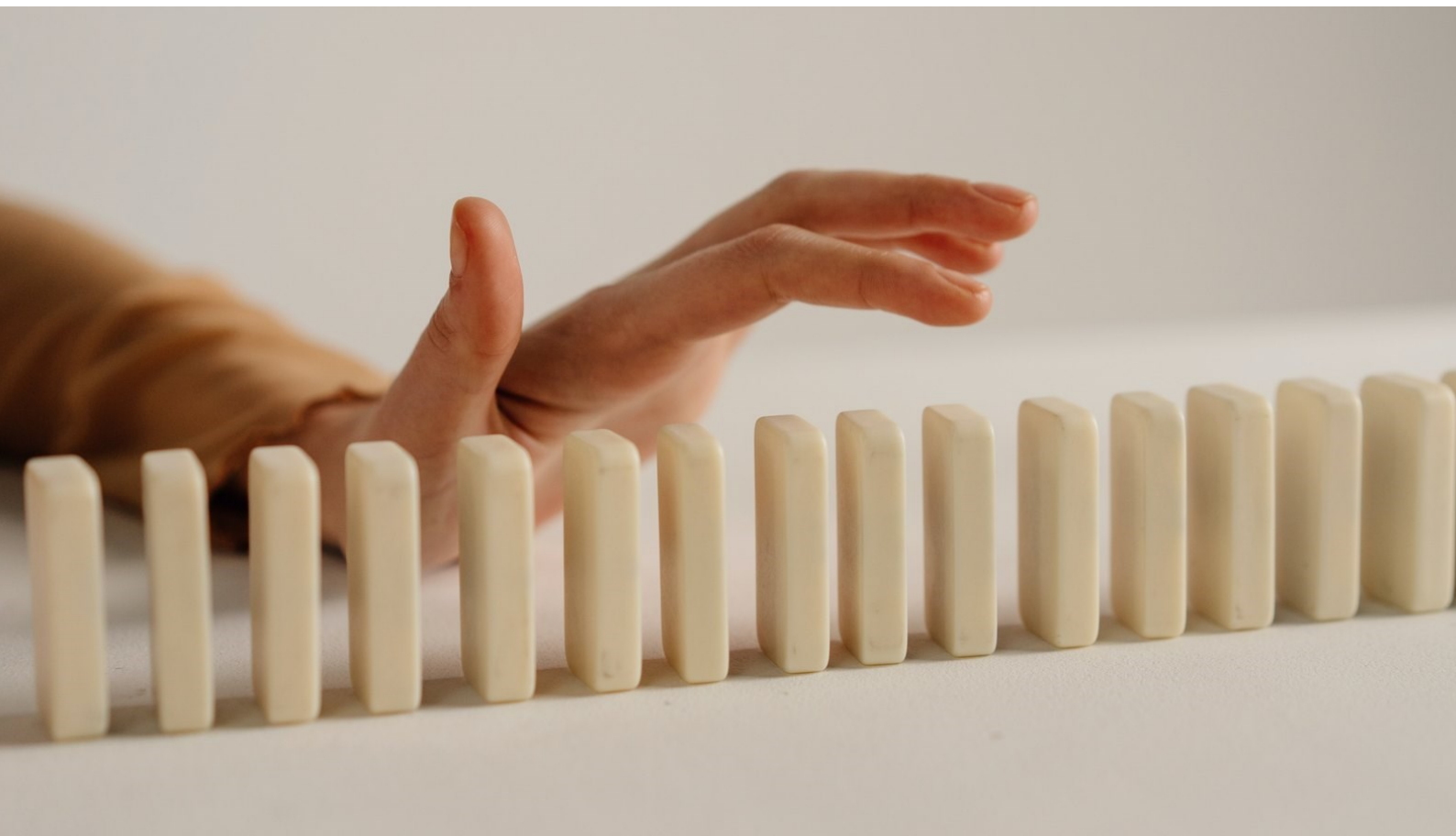
A következő oldalakon ezt a sokoldalú víziót, szükségességét, alkalmazásának megvalósult és megvalósítható lehetőségeit mutatjuk be. Célunk azonban túlmutat a pusztán analízisen: egy olyan gazdasági-társadalmi-politikai alternatíváról van ugyanis szó, amely képes érdemben reagálni az elmúlt évtizedekben kibontakozó válságkomplexumra, és mintegy kiutat kínálni az egyre sötétebb jövő felé mutató folyama-

¹ A szakirodalomban a szolidáris gazdaság kifejezést inkább az utóbbi két értelemben használják. Az általunk használt, a konkrét gazdasági tevékenység jellemzőit és gyakorlati megfontolásait is magában foglaló fogalom a 'szociális és szolidáris gazdaság' (social solidarity economy, SSE), bővebben l.: Mihály és Kiss, 2020. Jelen írásban az egyszerűség és a szolidáris gazdaság területén egyébként is fontos organikus szemlélet miatt használjuk tágabb értelmében a fogalmat.

tokból. A szolidáris gazdasági koncepció bemutatása során elsősorban ezt az állítást próbáljuk a lehető legtöbb szempontból alátámasztani, ehhez azonban érdemes az említett válságtendenciákat röviden áttekinteni.

A SZOLIDÁRIS GAZDASÁG ÉS A MEGOLDHATATLAN VÁLSÁG(OK)

A szolidáris gazdaság kifejezés a '80-as évek legelején született latin-amerikai országokban és francia nyelvterületen (Miller, 2010). Az imént jelzett komplex jelentést azonban csak az elkövetkező évtizedekben nyerte el, mintegy válaszul az egyre mélyülő (és egyre összetettebbé váló) válságtendenciákra. A koncepció megértéséhez ezeket, a neoliberais kapitalizmus alapvető működésmódjai által előidézett válságokat, valamint ezek összefüggését kell szemügyre vennünk. Ez már csak azért is szükséges, mert annak az üdvözlendő fejleménynek a hátterében, hogy a szolidáris gazdaság egyre nagyobb nyilvánosságot kap, épp az említett válságok egyre fenyegetőbb közelsége áll.

A közelmúltban több, egymástól látszólag különböző válság bontakozott ki: egyszerre kell szembenéznünk az emberiség történelmének alighanem legsúlyosabb katasztrófájával fenyegető ökológiai válsággal (amelynek csak egyik része a bolygó éghajlatának

radikális felmelegedése²), a COVID-19 okozta egészségügyi, és az ennek nyomán (ismét) kibontakozó gazdasági válsággal (OXFAM International, 2021), amelyek tovább mélyítették a gondoskodás (példáull. a beteg-, idős-, és szociális gondozás, a bölcsődei és dajkaszolgálat, vagy általában a gyermeknevelés, stb.³) régóta húzódnó krízisét, miközben pedig a politikai életben a jóléti állam leépítésének és a demokrácia intézményes válságának (amelynek szintén csak része a szélsőjobboldal és a populizmus globális térnyerése) is tanúi lehetünk. Ezek közül akár csak egyet is megoldani roppant erőfeszítéseket követelne, együttállásuk pedig szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a politikai, a gazdasági és a tudományos élet szereplőit, ha egyáltalán veszik a fáradságot felismerni őket.

A probléma azonban, amelyet a szolidáris gazdaság koncepciója kezelni hivatott, ott kezdődik, hogy ezek a látszólag nagyon különböző eredetű és hatású válságjelenségek szervesen összefüggenek: már utaltunk a gondoskodási válság és a pandémia kapcsolatára, de számos cikk elérhető⁴ a járvány és az ökológiai válság kapcsolatáról. Ugyanígy a demokratikus állam hatáskörének visszaszorulása is összefügg a gondoskodási válsággal, az ökológiai válság hatásainak enyhítését célzó törekvések sorozatos kudarcával vagy éppen a járványkezelés nehézségeivel. Noha ezek csak felszíni összefüggések, mégis arra mutatnak rá, mennyire lehetetlen feladat egyesével kezelni a felsorolt folyamatokat. Ez még egyértelműbbé válik, ha a válságjelenségek mögé nézünk: az ökológiai és társadalomtudományos kutatások immár évtizedek óta hangsúlyozzák (Carson, 2011), hogy a különböző válságokat valójában vissza lehet vezetni egyetlen okra: a fennálló gazdasági rendszer működés módjára, vagyis a tőkés termelést irányító felhalmozási logikára, ilyen értelemben pedig valójában nem is több válságról, hanem a kései kapitalizmus elhúzódó válságának különböző, egyre látványosabb és érezhetőbb hatást kifejtő aspektusairól van szó.

Az említett krízisjelenségek hátterében tehát a kapitalista termelést működtető felhalmozási logikából következő ellentmondások állnak. A felhalmozás lényege ugyanis az, hogy a termelés során keletkező értéktöbblet jelentős részét visszaforgatják a termelésbe, így bővítve évről évre a megtermelt profitot. Ez a logika azonban nem tud tekintettel lenni semmilyen más természeti vagy társadalmi

² A globális ökológiai válság alatt a Föld ökoszisztémájának egyensúlyból való elmozdulását értjük, amely egy kritikus szint felett már öngerjesztő folyamat. Ennek okai szerteágazóak és bonyolultak, l.: SOAS, 2009.

³ A gondoskodásról, a gondoskodási válságról és ezeknek a koronavírus-járvánnyal való összefüggéséről l.: Gregor és Kováts, 2020.

⁴ L. többek között: Szolidaritási Akciócsoport, 2020, Carrington 2020, Horváth 2020.

szempontra vagy korlátra, hiszen a befektetett tőke bővülése (nem pusztán megtérülése!) nélkül a kapitalista termelés nem fenntartható (Moore, 2014a). Ebből következik a kapitalizmus roppant ellentmondásos alapvetése: „Felhalmozni a felhalmozás kedvéért, termelni a termelés kedvéért...” (Marx, 1955, 551)

FELHALMOZÁS ÉS REPRODUKCIÓ

Jelen írás keretei között nincs mód vázolni a felhalmozás logikájának összes ellentmondását, így csupán a szolidáris gazdaság koncepciójának szempontjából legfontosabbat mutatjuk be. Ez az ellentmondás a termelés és az újratermelés között feszül, vagyis a produktív (értéket előállító) tevékenység (mindenek előtt természetesen a bér munka), illetve ennek reprodukív feltételei között, ebből adódóan a tőkés termelés talán legalapvetőbb ellentmondása (a tőke és a munka antagonizmusa mellett). Túl azon, hogy a szolidáris gazdaság elméletével foglalkozó szerzők is többnyire a reprodukciós teóriák segítségével határozzák meg a szolidáris gazdaság célkitűzését (Gagy, 2020), azért is szerencsés kitérni erre, mert rámutat arra az eredendő összefüggésre, amelyből az ökológiai és társadalmi válság oka, ily módon pedig a lehetséges megoldás módja is felsejlik.

Mit is értünk reprodukció alatt? Egyrészt beszélhetünk ökológiai és társadalmi reprodukcióról, utóbbi esetében pedig megkülönböztethetünk hosszú és rövid távú reprodukciót; valójában azonban mindhárom reprodukciós típusban az élet újratermeléséről van szó (Csányi et al., 2018): az ökológiai reprodukció a termelés alá vont vagy a benne felhasznált természeti erőforrások újratermelődését jelenti. (Klasszikus példa erre a termőföld termékenységének ciklikussága.) A hosszú távú társadalmi reprodukció alatt az új generációk megszületését és felnevelését értjük, míg a rövid távú társadalmi reprodukció mindazon tevékenységek és folyamatok összessége, amely a (bér)munkába állás szükséges feltétele: jó minőségű lakhatás, étel, megfelelő ruházat stb., vagy másik, társadalomtudományosabb megfogalmazásban a munkaerő újratermelését lehetővé tevő, a nukleáris családban jellemzően a nőkre háruló feladatkörök.

A felhalmozás logikája alapján a reprodukció különböző fajtái pusztán adottságok, vagyis alapvetésnek vesszük, hogy a bolygó erőforrásai kimeríthetetlenek, a gyermekek megszületnek és felnőnek, esténként étel kerül az asztalra, reggel tiszta ruha várja a család minden tagját, az idősekről és egyéb okokból rászoruló emberekről pedig gondoskodik valaki. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a háztartásban és a családban végzett munka ingyen, egyes esetben kiszervezve, igen alacsony bér fejében

zajlik, míg az ökológiai folyamatok kimeríthetetlen erőforrásként értelmeződnek. A reprodukív munkát tehát nagyrészt a fizetett munka mellett kénytelenek elvégezni a nők, így „kettős terhet” hordanak a vállukon (Federici, 2020). A tőkés termelés pedig épp erre támaszkodik: ha a munkába állást lehetővé tevő folyamatokat is meg kellene fizetnie a munkaadónak, máris nem lehetne akkora profitot termelni (Fraser, 2013). Sőt, ahogy Secombe (1974) megjegyzi, a kapitalista gazdaság összeomlana, ha a reprodukív munkák nem lennének informálisan, fizetetlenül a magánügyek közé szorítva, hanem a termelés egyik alapvető fázisként lennének kezelve.

REPRODUKCIÓ ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁG

A fentebb említett válságokat tehát egyaránt levezethetjük a reprodukív folyamatok kizsákmányolásából, amely önmagán túlmutatva az egész társadalmi-gazdasági rendszer krízisét jelzi (Fraser, 2016). A szolidáris gazdasági tevékenység ezen a ponton kapcsolódik be az igazságtalan és fenntarthatatlan rendszer elleni küzdelembe: célja az, hogy olyan gazdasági gyakorlatokat teremtsen és terjesszen el, amelyek a reprodukív folyamatokra tekintettel szervezik meg tevékenységüket, felszabadítva ezeket a kizsákmányolás és az informalitásból következő láthatatlanság alól.

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy szemben más rendszerkritikus mozgalmakkal, a szolidáris gazdaság elsősorban nem nyomásgyakorlással kíván reformokat vagy rendszerszintű változást elérni, hanem egy alternatív, etikus gazdasági szféra építésében látja azt az alapot, amelyből kiindulva az egész gazdasági rendszer megváltoztatható. A szolidáris gazdasági tevékenység tehát több, mint a hagyományos mozgalmi tevékenységként ismert aktivizmus: alapját a gazdasági tevékenység adja, stratégiáját pedig annak mentén alakítja ki, hogy az ebből származó bevételekből hogyan lehet egyre erősebb és a piaci, valamint az állami szektoroktól egyre inkább független pozíciót kivívni.

A reprodukív folyamatok felszabadításának és az új gazdasági ökoszisztéma fejlesztésének célja jelöli ki azokat a tipikus területeket, amelyek általában a szolidáris gazdasági tevékenység kereteit adják. Jelen írás harmadik fejezetében ezeket részletesen, nemzetközi és magyar példák sokaságával alátámasztva mutatjuk be. Azt azonban fontos látnunk, hogy a reprodukív folyamatokba való beavatkozás nem egy elvont cél, hanem a szolidáris gazdasági tevékenység gyakorlati alapja.

Ezért állnak a szolidáris gazdasági kezdeményezések fókuszában olyan területek, mint a gondoskodási, a lakhatási, az ételmezési, a munkaszervezési, az energiaellátási problémák.

A SZOLIDÁRIS GAZDASÁG, MINT MOZGALOM

A bemutatott válságjelenségek összefüggése korántsem újdonság. Az elmúlt egy-két évtizedben egyre inkább erősödött a baloldali, zöld- és feminista mozgalmakban az a törekvés, hogy minél inkább megerősítsék természetes szövetségüket, mert úgy ítélték, az általuk tematizált problémák a valóságban mélyen összefüggenek. Ebből a belátásból eredeztethető több új elméleti és mozgalmi irányzat, amelyek a szolidáris gazdaság alapvetéseihez is nagyban hozzájárultak: ilyen az ökoszocializmus, az öko-feminizmus, a nemnövekedés vagy a municipalizmus (l.: Gagy, 2020). A szolidáris gazdaság túl azon, hogy természetes szövetsége az említett mozgalmaknak, a rendszerkritikus mozgalmak egy új, gyakorlatorientáltabb paradigmáját is jelenti, amely nemcsak szemben áll a kapitalista termelés valóságával, hanem konkrét, már létező gyakorlatokat is kínál vele szemben.

Épp ezért – bár a szolidáris gazdaság elsősorban a gyakorlatban érvényesíti rendszerkritikáját – a fogalom alatt a különböző kezdeményezések és a különböző tevékenységet végző csoportok közti hálózatot, mozgalmat is értjük. Sőt: tulajdonképpen csak akkor beszélhetünk szolidáris gazdaságról, ha a gyakorlati tevékenység ebben a mozgalmi keretben valósul meg⁵.

Ebből adódóan a szolidáris gazdasági tevékenység rendkívül fontos eleme a tudatos stratégiaépítés, a meglévő szervezetek támogatása és összekötése, a köztük lévő kapcsolat erősítése, a tudásátadás, a közös tanulás és új kezdeményezések facilitálása is. Ezt a munkát általában nem a konkrét tevékenységet végző szervezetek végzik (persze az aktivitásukra, a nyitottságukra és az elkötelezettségükre feltétlenül szükség van), hanem direkt ebből a célból létrehozott intézmények és hálózatok, mint amilyen a későbbiekben részletesen bemutatott Szolidáris Gazdasági Központ vagy nemzetközi szinten a RIPESS és a Foundation for the Progress of Humankind.

Ezek az ernyőszervezetek rendkívül fontos munkát végeznek: egyrészt a fenntartható és igazságos gazdasági tevékenység kifejezetten nagy tudásigényű terület, másrészt a legtöbb esetben csak a gyakorlatban megszerezhető tudásról van szó, amelynek fel-

⁵ Azokra a gyakorlatokra, amelyek csak fenntartható és igazságos gazdasági tevékenységet folytatnak, de a hálózatosodásban, a mozgalomban nem vesznek részt, a 'szociális gazdaság' és a 'társadalmi vállalkozás' kifejezéseket használja a szakirodalom.

halmozása és megosztása kulcsfontosságú a szolidáris gazdaságban. Nagy és speciális szakértelmet igényel egy demokratikus szervezeti struktúra kiépítése is, amelyben szintén fontos szerepet vállalnak az említett szereplők. Hasonlóan fontos, hogy a szolidáris gazdasági tevékenység előtt álló egyik legnagyobb akadály a kedvezőtlen jogi és gazdasági (például adózási, foglalkoztatási stb.) környezet, az ilyen bürokratikusan akadályok leküzdése tehát szintén elemi fontosságú. Ebből kifolyólag pedig az a feladat is az ernyőszervezetekre hárul, hogy lehetőségük szerint küzdjenek a kedvezőbb jogi és gazdasági környezetért adat is az ernyőszervezetekre hárul, hogy lehetőségük szerint küzdjenek a kedvezőbb jogi és gazdasági környezetért állami és önkormányzati szinten egyaránt, hiszen sok tagszervezet esetén komoly érdekérvényesítő erővel bírhatnak (erre több nemzetközi példát is ismerünk többek között Uruguayban, Észak-Olaszországban és az indiai Kerala államban). A legfontosabb bürokratikusan akadályokat és lehetséges megoldásukat jelen írás végén bemutatjuk.

ÖSSZEFOGLALÁS: KÍSÉRLET A SZOLIDÁRIS GAZDASÁG MEGHATÁROZÁSÁRA

Két alapvető jellemző segíthet megragadni a szolidáris gazdaság természetét: az első, hogy a kifejezést minden esetben autonóm gazdasági természetű együttműködésekre használjuk, amelyek demokratikus és ökológiailag fenntartható módon szervezik meg a tevékenységüket; a második pedig, hogy ezek az adott tevékenységet végző szolidáris gazdasági szereplők szövetkeznek egymással egy harmadik, a piactól és az államtól független gazdasági szektor létrehozásának érdekében, amely hosszú távon kiindulópontja lehet a teljes (igazságtalan és fenntarthatatlan) gazdasági rendszer megváltoztatásának⁶. Vagyis szolidáris gazdasági gyakorlatokról valójában csak akkor beszélhetünk, ha gazdasági tevékenységüket demokratikusan, a társadalmi és ökológiai reprodukciós folyamatokra tekintettel szervezik meg, miközben figyelmet és energiát fordítanak arra is, hogy keressék a hasonló kezdeményezésekkel a kapcsolatot, a minél szorosabb gazdasági és társadalmi együttműködés lehetőségeit.

Érdeemes még röviden kitérnünk arra, mit is értünk demokratikus gazdaságon. A demokratikus kifejezés a szolidáris gazdaságban elsősorban a gazdasági tevékenység megszervezésére vonatkozik: ez a legtöbb esetben a tagok minél nagyobb mértékű egyenlőségét jelenti a döntéshozatalban és a részvételben. Vagyis a szolidáris gazdaságban nincsen tulajdonos/főnök–beosztott viszony, és a legtöbb esetben a szellemi-fizikai, nehezebb és könnyebb munkák megosztását is igyekeznek igazságosan meg-

⁶ További meghatározásokhoz l.: <https://szolidarisgazdasagkozpont.hu/szolidaris-gazdasag>, Dacheux et al. 2011, Laville 2010, Neamtan 2002.

oldani. A demokratikus gazdaság másik fontos eleme, hogy előnyben részesíti a közösségi tulajdont más tulajdonformákkal szemben, így az olyan tevékenységgel foglalkozó csoportok esetében, ahol amelyben a tevékenység alapját nagyobb értékű tulajdon adja (például vállalkozás, ingatlan, föld, napelem, stb.), a tagok a legtöbbször tulajdonosok is. A közösségi tulajdon és az egyes tulajdonrészek hasznosításáról minden esetben közösen hozott szabályok rendelkeznek, a legtöbb esetben a szolidáris gazdasági ökoszisztéma fejlesztésének célja által vezérelve, vagyis olyan hasznosítási formák megvalósításával, amelyek a tulajdon értékesülését a szolidáris gazdasági hálózaton belül tartják (például ingatlan esetén a bérleti díjából az ingatlan közösségi funkcióinak bővítésének finanszírozása, esetleg új, közösségi tulajdonban lévő ingatlan vásárlása stb. a „profit” felélése helyett). A gazdasági demokrácia gyakorlati egyben azt is biztosítják, hogy az adott szolidáris gazdasági csoport a tagok valódi szükségletei és a kitűzött célok mentén szervezze meg tevékenységét, célja ne a profittermelés legyen.

SZOLIDÁRIS GAZDASÁGGAL A KAPITALIZMUS VÁLSÁGA ELLEN

A szolidáris gazdaság általános bemutatása után a legfontosabb érveket mutatjuk be, amelyek mellett szólnak, hogy az képes hatékonyan és hosszú távon is kezelni a kapitalista termelés okozta válságokat. Bár a szolidáris gazdaság hosszú távú célja a gazdasági rendszer teljes átalakítása, ezt egy organikus, lassú és alulról építkező folyamat során kívánja elérni. Amikor mellett érvelünk, hogy a fentebb említett válságokat érdemben tudja kezelni, akkor ennek az építkező munkának a pozitív társadalmi és gazdasági hatásaira kell gondolnunk, amelyek már ma is több millió ember

A kép forrása:

Szolidáris Gazdasági Központ facebook: <https://www.facebook.com/szolidarisgazdasagkozpont/>

életkörülményeit javítják világszerte.

A szolidáris gazdaság koncepciójának legnagyobb erőssége (szemben más rendszerkritikus mozgalmakkal), hogy, bár gazdasági szempontból megvannak a tevékenység tipikus területei, maga a mozgalom nem a kapitalizmus egy-egy káros aspektusára koncentrál, hanem a termelési mód alapvető ellentmondásából indul ki, és megoldási javaslatait ennek alapján dolgozza ki: vagyis nem tüneteket kezel, hanem a probléma gyökerével, a felhalmozás logikájával szemben kínál gazdasági és politikai alternatívát.

Ennek eszköze a gazdasági demokrácia, amely egyszerre biztosítja, hogy a szolidáris gazdasági tevékenység célja mindig az emberi szükségletek kielégítése maradjon, miközben visszaadja a tagok számára az önrendelkezést anyagi és politikai értelemben egyaránt. A szolidáris gazdaságban így olyan, mára egészen megszokott jelenségek válnak lehetetlenné, mint a kizsákmányolás, a túltermelés (és az ebből következő válság), az elidegenedés, a verseny és a pazarlás. A szolidáris gazdaság ebből eredően fontos szocializációs, sőt, edukációs terület is lehet, nem beszélve arról, hogy a gazdasági demokrácia és a hálózatosodás elveiből következően a legtöbb szervezet törekszik a minél nagyobb mértékű lokális integrációra, a környező lakosok bevonására.

Érdeemes még külön kitérni a környezeti egyenlőtlenségekre és azok lehetséges feloldására. Széles körben elfogadott közhely, hogy a kapitalista gazdasági rendszer társadalmi egyenlőtlenségeket szül. Általánosságban nem térnénk ki jelen tanulmányban a társadalmi egyenlőtlenségek és a kapitalizmus viszonyának elemzésére, áthatóan és mélyen vizsgált jelenségről van ugyanis szó (l. Marx 1955, Piketty 2015). A környezeti igazságtalanság és egyenlőtlenség ügye is sok tekintetben szervesen kapcsolódik ehhez. A szolidáris gazdaság által leginkább kezelni hivatott aspektusa a globális és nemzetállamokon belüli társadalmi egyenlőtlenségnek a környezeti egyenlőtlenség. Itt a legkritikusabb a sérülékeny helyzetben lévő társadalmi csoportok helyzete: a klímaváltság kezelése könnyen még súlyosabb helyzetbe taszíthatja őket. Az egyébként üdvös szénkivezetés munkahelyek megszűnéséhez vezet, ha nincs erre külön figyelem fordítva; a károsanyag-kibocsátás megadóztatása pedig könnyen az energiaszegénység és a nélkülözés súlyosbodásához vezet, hiszen ez az árak emelkedésével jár. A szolidáris gazdaság azonban egy olyan modellt biztosít, ami egyszerre garantálja a javakhoz való hozzáférést a közösség minden tagjának, miközben biztos és megbecsült munkahelyeket teremt. Emellett, a szolidáris gazdaság különös tekintettel van a környezet óvására, amire garancia, hogy egy lokális közösségi tevékenységről van szó, így tehát a közösség közvetlen környezetét befolyásolja a tevékenység. Vagyis a szolidáris gazdaság alapelvei önmagukban foglalják az ökológiai és társadalmi szempontok összhangját, megoldást kínálva ezzel az ún. igazságos átmenet kérdésére.

Ezek a funkciók már önmagukban is elégségesek ahhoz, hogy jóléti politikát folytató államok és önkormányzatok támogassák a szolidáris gazdasági kezdeményezéseket. De túl azon a tényen, hogy az életminőség javítása önmagában érték, a szolidáris gazdaság stratégiájából kifolyólag önfenntartó gazdasági rendszerekben gondolkodik. A finanszírozási nehézségek éppen ezért általában a különböző projektek beindításánál (pl. egy ingatlan megszerzésénél) jelentkeznek. Számos nemzetközi példa létezik rá, hogy amennyiben ezen a szakaszon önkormányzati vagy állami segítséggel (olcsó ingatlan, kedvezményes hitel, stb.) lendülhetnek túl a szolidáris gazdasági kezdeményezések, hosszútávon képesek további anyagi segítség nélkül kezelni olyan kihívásokat, mint a lakhatási és gondoskodási válság lokális hatásai. Erről részletesebben is írunk a *Szolidáris gazdaság a gyakorlatban* című fejezetben.

Végezetül ki kell még térnünk rá, hogy a különböző társadalmi osztályok számára milyen konkrét előnyöket tud nyújtani a szolidáris gazdaság. Általánosságban elmondható, hogy a szolidáris gazdaság céljaiból következően elsősorban a szegényebb, bér munkából élő társadalmi csoportok életminőségének javításán dolgozik. Az olcsó lakhatás, a gondoskodási munkák közösségiesítése, az étel- és energiaönrendelkezés ugyanis számukra nyújthatja leginkább gazdasági pozícióik erősödését. Ugyanakkor Európában és különösen Magyarországon a szolidáris gazdaság a rendszerkritikus mozgalmi közegbe ágyazódik és sok szempontból nehéz elérnie a kezdeményezések ideális célcsoportjait. Ebből a helyzetből a lokális problémák tematizálása és a helyi közösségépítés elvei jelentik a kiutat. A szolidáris gazdaság

azonban a közép-, és felső-középosztályok számára is vonzó alternatíva lehet: a szolidáris gazdasági szférában termelt élelmiszer-, és kézművestermékek, vagy szolgáltatások fenntartható fogyasztási megoldásokat jelentenek számukra, míg a szolidáris gazdasági kezdeményezésekben való részvétel számukra is valódi közösségi élményt jelenthet.

ELMÉLETI KÖZELÍTÉSEK A SZOLIDÁRIS GAZDASÁGHOZ

Az első részben bemutatottuk a szolidáris gazdaság koncepcióját életre hívó társadalmi és gazdasági folyamatokat, majd ezek segítségével definiáltuk, végül érveltünk amellett, hogy korunk egyre égetőbb problémáira életképes megoldásokat kínálhat. Ebben a fejezetben a szolidáris gazdasági elképzelés kvázi előzményeinek tekinthető elméleteket és gyakorlatokat vázoljuk. A vonatkozó társadalmi gyakorlatok rövid bemutatása után néhány jellegzetes területen szemléltetjük azokat a konkrét eljárásokat és irányelveket, amelyek kifejezetten vonzóvá és aktuálissá teszik ezt az elképzelést.

FORMÁLIS ÉS SZUBSZTANTÍV GAZDASÁG

Az említett gyakorlatok bemutatása előtt azonban érdemes bevezetni néhány fogalmat, amelyek segítenek megragadni a szolidáris gazdasági koncepció gazdaság szemléletét. Ehhez a társadalmi és ökológiai reprodukció fogalmából kell kiindulnunk, hiszen egy olyan gazdaságfelfogásról van szó, amely tekintetbe tudja venni a termelés reprodukív feltételeit, illetve hatását az ökológiai és társadalmi környezetre. Az előző fejezetben kimutattuk az ellentmondást, amely abban áll, hogy a felhalmozás kényszere destabilizálja a reprodukciós folyamatokat. Ezzel szemben a szolidáris gazdaság egy olyan gazdasági rendszer kiépítésére törekszik, amelynek nem a felhalmozás, hanem a tényleges emberi szükségletek kielégítése a célja.

Ez a különbség alapvetően határozza meg azokat a gazdaságfogalmakat, amelyeken a kapitalizmus és a kapitalizmus-kritikus koncepciók alapulnak. Hogy pontosan mi is áll ez a különbség, és milyen messzemenő következményei vannak, Polányi Károly írja le *A gazdaság, mint intézményesített folyamat* című tanulmányában. Polányi élesen elhatárolja egymástól a (piac)gazdaság önfenntartó és önszabályozó folyamatainak *formális* elemzését, és a gazdaság szubsztantív jelentését, amely a történelmi-társadalmi-természeti viszonyokat és a gazdaság szféráját nem tekinti különállónak, hanem ezeknek a szféráknak érzékeny és komplex kölcsönhatásait vizsgálja.

A gazdaság formális fogalma alatt tehát a létező termelési mód, a kapitalizmus (Polányi inkább a piacgazdaság fogalmát használja) inherens szabályszerűségeit értjük (Polányi 1976, 231)⁷. Ami szempontunkból a formális elemzés jellemzői közül fontos, az az, hogy csak olyan ágenseket és folyamatokat képes az elemzés körébe vonni, amelyek értelmezhetők a piacon belül, megállapításai így csak a piacgazdaság szempontjából relevánsak, és a piacon kívüli, de a gazdaságot befolyásoló vagy a gazdaság által befolyásolt tényezőket nem tudja integrálni.

Ezzel szemben a gazdaság szubsztantív fogalmát Polányi a következőképpen definiálja: „az ember és a környezet közti kölcsön-hatás intézményesített folyamata, amely a szükséglet-kielégítő anyagi eszközökkel való folyamatos ellátást biztosítja.” (Polányi 1976, 236) Az áru ebben a megfogalmazásban már nem csak a piaci viszonyok elemzését és a velük való kalkuláció lehetőségét megteremtő fenomén, hanem materiális entitás: elő kell állítani (amely egyszerre igényel természeti és emberi erőforrásokat), az előállítás körülményeit meg kell szervezni és el is kell fogyasztani, nemcsak megvásárolni. Az empirikus gazdaságról van tehát szó, szemben a gazdaság formális logikájával (Polányi 1976, 229). A gazdaságnak ez a szubsztantív felfogása tágas horizontokat nyit meg a (nem csak a kapitalista) társadalom kutatása előtt, hiszen hivatkozási alapját összefüggések és (történeti) folyamatok alkotják. Az előző fejezetben bemutatott válságok megoldásához pedig erre a típusú tudásra van szükségünk.

Ugyanakkor nem arról van szó, hogy a két jelentés „különböző gazdasági típusokat” jelenítene meg a gazdaság hétköznapi értelemben vett működésében (Krémer 2016, 57): a két jelentés a komplex gazdasági-társadalmi folyamatok tudományos leírását, megértését segíti, elméleti szinten pedig egyáltalán nem zárják ki egymást. Polányi kiindulópontja épp az, hogy a két jelentés a köznyelvben és a társadalomtudományokban is többnyire „összeolvad”. A hétköznapi nyelvhasználatban persze elfogadható ez az összeolvadás, de a tudományos elemzésben messzemenő következményekkel bíró kétértelműséghez és zavarokhoz vezet: „Az összetett fogalom kritikátlan használata hozzájárult ahhoz, amit „ökonomisztikus megtévesztésnek” nevezhetnénk, s ami a gazdaságnak piaci formájával való mesterséges azonosításában áll.” (Polányi 1976, 231)

Napjainkban mindez fokozottan igaz: a keleti tömb szétesése óta a transzatlanti országok közbeszédében és a mainstream tudományos diskurzusban egyre inkább a piaci folyamatok összességére korlátozódott a gazdaság szó jelentése. Az okok persze érthetőek: az alternatív gazdaságfelfogások (mindenekelőtt a szovjet tervutasításos

⁷ Ez a felfogás lehetővé teszi olyan alapvető gazdasági folyamatok formális leírását, mint a kereslet-kínálat alakulása, egy befektetés majdani megtérülése, vagy egy termék árának megszabása, mert a gazdaságot ún. ritkasági szituációkban történő racionális választások sorozataként írja le. (Polányi 1976, 233skk.)

gazdálkodás), ha el nem is tűntek (ld. Kuba, Kína stb.), de kikerültek a nyilvánosság látóköréből, így a neoliberális kapitalizmus egyre inkább az egyetlen lehetséges gazdasági alternatívának tűnik.

Ami a gazdasági berendezkedésben és a globális politikában a kapitalizmus elsöprő térnyerése, az a fogalmak szintjén a gazdaság fogalmának formális jelentésére való beszűkülése. A szolidáris gazdaság talán a legjobb terep a gazdaság formális felfogásának hegemoniája elleni küzdelemre, hiszen azzal, hogy gazdasági alternatívát kínál, egyúttal azt is sürgeti, hogy a gazdaságra az emberi élet minőségét javító, a természeti és társadalmi folyamatoktól nem elkülönülő (és főleg nem azokat pusztító) szféraként tekintsünk⁸. Ez akkor is igaz, ha természetesen a szolidáris gazdasági szereplők is részt vesznek piaci folyamatokban, tevékenységük egyes komponensei pedig elemezhető formálisan. A szolidáris gazdaság szubsztantív szemlélete inkább abban nyilvánul meg, hogy a gazdaságot megváltoztatható és megváltoztatandó szféraként tételezi, céljai elérése érdekében pedig, Polányival összhangban, tudatosan és reflexíven alkalmazza a különböző felfogásokból fakadó konzekvenciákat.

SZOLIDÁRIS VISZONYOK: RECIPROCITÁS ÉS COMMONS

A szubsztantív gazdasági szemlélet kulcseleme, hogy a különböző gazdasági folyamatokat intézményesített formájukban vizsgálja. Az intézmény „meghatározott társadalmi funkcióval bíró önálló struktúrát teremt” (Polányi 1976, 239), vagyis hasonlóképpen rögzíti a termeléssel és még inkább az elosztással kapcsolatos szokásokat, mint a szokásjog törvénybe foglalása a jog területén. Az intézményesülés három, egymással gyakran keveredő sémája (reciprocitás, redisztribúció, árucseré) közül a reciprocitás különösen fontos azoknak a gazdasági társulási formáknak a megértése szempontjából, amelyek tovább élnek a szolidáris gazdasági koncepció elosztási gyakorlatában.

A reciprocitás lényege ugyanis az adott tevékenységet, például ajándékozást, kalákát, vagy szövetkezeti munkát végző csoport tagjai közti „szimmetria”, más szóval kölcsönösség. (Polányi 1976, 241) Vagyis minden, a csoporton belül végzett munka és anyagi hozzájárulás kiegyenlítődik a tagok között. Fontos azonban, hogy az egyének közti kölcsönösség, amely érzelmi és morális alapokon nyugszik, még nem jelent reciprocitást, ehhez ugyanis egy olyan struktúra szükséges, amely akár az egyéni szándék ellenében is képes fenntartani a sok esetben rendkívül bonyolult kölcsönösségi folyamatokat: ilyen lehet a törzsi szerveződés, a faluközösség és a klasszikus szövetkezeti modell

⁸ A gazdasági folyamatok társadalomból történő „kiagyazódása” és a társadalom ezzel szemben szükséges „önvédelme” Polányi másik híres tanulmányának (Polányi 2004) központi tézise.

is. A szolidáris gazdaságban ilyen, reciprocitáson alapuló struktúrák, vagy még inkább intézmények adják a gazdasági modell alapját: egy lakásszövetkezet vagy egy gondoskodó hálózat esetében egyaránt szimmetria és egyenlőség jellemzi a tagsággal járó előnyökből való részesedést. A szolidáris gazdasági koncepció tehát a gazdasági társulásnak olyan formáin alapul, amelyek végigkísérték az emberi történelmet.

A reciprocitás fogalmával tehát a csoport felépítése és a gazdasági tevékenység közti összefüggést írhatjuk le: egymással egyenlő státuszú tagok egyenlően elosztott tevékenységekért egyenlően részesülnek a tagsággal járó előnyökből. Ahhoz azonban, hogy szolidáris gazdaságról beszélhessünk, a reciprok viszonyoknak konkrét intézményes formát kell öltetniük: a szolidáris gazdasági szervezetek szintjén ez a demokratikus döntéshozatalban és a tulajdon és az előállított (nem feltétlenül materiális, ld. a gondoskodásról szóló alfejezetet) érték közösségiesítésében nyilvánul meg. Vagyis nemcsak a tagok és a részesülés egyenlőségéről van szó, hanem aktív részvételről a döntéshozatalban és az előállított érték egy részének visszaforgatásáról is, amely a piaci és állami szektoroktól való mind nagyobb mértékű függetlenség feltétele.

A két gyakorlat összefüggését a commons fogalma segíthet megérteni. A fogalmat Elinor Ostrom dolgozta ki (mindenekelőtt ld. Ostrom, 1990), magyarrá közjóként vagy közjószágként fordíthatjuk azzal a kikötéssel, hogy nem állami szolgáltatást (pl. infrastruktúra, egészségügy stb.) értünk alatta, hanem kisebb közösségek olyan közös tulajdonát, amelynek hasznosításáról autonóm módon csak ők rendelkeznek⁹. A commons tehát egyszerre foglalja magába a tulajdon közösségét és vele való közös rendelkezést. Ostrom commonssal kapcsolatos kutatásainak jelentőségét az adja, hogy példák és elemzések sokaságával cáfolta a „közlegelők tragédiájának¹⁰” népszerű közgazdasági elméletét. Ostrom bizonyítja, hogy a commons alapú gazdasági tevékenység hosszútávon és sikeresen működtethető, mert az adott tulajdont (ez lehet halastó, legelő, erdő, de napelempark, ingatlan, sőt, nyitott forráskódú szoftver is¹¹) az ezt birtokló közösségnek is érdeke megtartani, sőt, fejleszteni. Nem meglepő tehát, hogy a szolidáris gazdaság és a tágabban értett rendszerkritikus szerveződések számára is alapvető hivatkozási pontot jelent (Gagyai 2020, 10)

⁹ Ezt kitágítva olyan erőforrások is ide tartoznak, amelyeket a mindenkori közösség közösen használ: pl. az ivóvíz, a levegő, az úthálózat, vagy a városi tér. A küzdelmek célja részben az ilyen erőforrásokhoz való közösségi hozzáférés visszaszerzése, vagy a privatizációtól való megvédése.

¹⁰ Az elmélet lényege, hogy az egyén racionális cselekvése mindig a közösségi erőforrások kizsigerelésére irányul, pl. egy közlegelő esetében a lehető legtöbb állat legeltetése racionális, mert ha ő nem legeltet annyit, akkor majd legeltetnek mások, a legelő pedig így is, úgy is terméketlenné válik hamarosan. Bővebben l. Takács-Sánta 2017, 13skk.

¹¹ Ehhez l. Lazányi et al. 2020

INFORMÁLIS ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁG

A reciprocitás és a commons fogalmi segítségével körvonalaztuk a gazdasági tevékenységnek azt a típusát, amely a szolidáris gazdasági tevékenységet is jellemzi. A szimmetria, a közösségi tulajdon és döntéshozás minden szolidáris gazdasági tevékenység alapját képezi, ugyanakkor utaltunk olyan archaikus és alternatív gyakorlatokra is, amelyek szintén az említett fogalmak és a szubsztantív gazdasági szemlélet segítségével írhatóak le. Az említett gyakorlatok (például a falu-, jószág-, és földközösség, a háztájizás, a kaláka, vagy a klasszikus szövetkezeti mozgalom) és a szolidáris gazdaság közti strukturális egyezések (legalábbis ami a gazdasági modellt illeti) pedig nem esetlegesek: összeköti őket az emberi igények és az emberi léptékű gazdaság előtérbe helyezése a felhalmozás logikájával szemben. Ily módon pedig élő és erőteljes cáfolatai az olyan vélekedéseknek, melyek szerint a szolidáris gazdaság csak egy új antikapitalista porhintés, idealizmus vagy társadalom-mérnökösöködés.

A szolidáris gazdaság koncepciója ugyanakkor sok szempontból különbözik is az említett gyakorlatoktól. A legfontosabb különbség természetesen a tudatos rendszerkritikus keret, a hálózatosodás és a mozgalmiság elveinek jelenléte. Ami ennél is relevánsabb, hogy a hagyományos reciprocitáson alapuló gazdasági gyakorlatok célja mindig az aktuális termelési rendszer (a feudalizmus, a tervutasításos gazdaság, a kapitalizmus) stabilizációja volt, vagyis a különböző rendszerek negatív társadalmi hatásainak helyi szintű mérséklése. Leginkább a kaláka-típusú együttműködésekről mondható el, hogy célja strukturálisan mindig a formális gazdasági szisztéma által károsan befolyásolt reprodukciós rendszerek fenntartása, kiigazítása volt informális gazdasági keretek között, azaz a szabadidő, a magánélet és a személyes kapcsolatok viszonyai között¹². A reciprocitáson alapuló tevékenységek ilyen, gazdasági kényszer szülte informális jellegét már 17. századi források is leírják (Szabó Á., 2009).

A szolidáris gazdasági koncepció ezzel szemben a formális gazdaságban szervezi meg a reciprocitás és a commons elveiből kiinduló tevékenységét. Ennek három fontos funkciója van: egyrészt láthatóvá teszi a legtöbbször láthatatlan, informálisan végzett munkák alapvető gazdasági természetét; másrészt a bizonytalan (de ettől még nem kevésbé erős) bizalmi alap¹³ helyett átláthatóvá és kiszámíthatóvá teszi a viszonyokat, különös tekintettel a részvételre és a részesülésre; végül a szolidáris gazda-

¹² A cimboraság (eredetileg az a csoport, amely közösen használ egy igavonó állatot) esetében például az adott közösség jóval nagyobb területet tudott művelés alá vonni, mint amelyre alapesetben kapacitása lett volna, a '60-as évek csettegőkészítői pedig a Kádár-rendszerben elterjedt jövedelemkiegészítés érdekében játszották ki a mezőgazdasági gépekre vonatkozó törvényeket: magáncélokra (háztáji művelés céljából) építettek mezőgazdasági gépeket, hiszen törvény tiltotta a TSZ gépeinek magáncélú használatát. Szempontunkból különösen sokatmondó, hogy gyorsan legalizálták is a gyakorlatot. Bővebben I. Kiss et al. 2020.

ságban előállított értéket igyekeznek nem kiengedni a szolidáris ökoszisztémából, egyszerűbben mondva nem a piacon elkölteni, hanem a szolidáris szektoron belül tartani. Ez utóbbi gyakorlatra a szakirodalom a „félíg áteresztő membrán” kifejezést használja: a fogalom egy olyan gazdasági modellt jelöl, amely bármilyen külső, piaci vagy állami forrást be tud vonni, de az így befolyt értéket nem engedi vissza a hagyományos szektorokba (Gagyí 2020). Így például egy közösségi kert vagy termelészövetkezet esetében siker, ha egy luxusétterem jó áron felvásárolja a termékeket, de ideális esetben a további termeléshez szükséges vetőmagot, eszközöket stb. már nem a piacon, hanem a szolidáris gazdasági hálózaton belül szerzi be, így tartva a szektoron belül a megtermelt értéket.

¹³ A bizalom szerepéről a hagyományos reciprocitáson alapuló gyakorlatokban I. Szabó Á. 2009, különösen 254skk.

SZOLIDÁRIS GAZDASÁG ÉS SZÖVETKEZETEK

Ezek a szempontok különösen fontosak a szolidáris gazdaság és a szövetkezeti mozgalom kapcsolatát illetően is. A szövetkezetiségre már csak azért is fontos kitérnünk, mert még az eddig tárgyalt gyakorlatoknál is fontosabb előzménye, sőt, sok esetben a mai napig jogi-, elvi-, és gazdasági kerete (lehet) a szolidáris gazdaságnak. Ha megvizsgáljuk a szövetkezeti mozgalom 19. században kialakult alapelveit, jelentős átfedéseket találunk a szolidáris gazdaság víziójával: már a szövetkezet gondolatának megszületésekor egy olyan gazdasági társulás kialakítása a cél, amely az önrendelkezésen alapulva alternatívát kínál a kizsákmányoló és elidegenítő tőkés termeléssel szemben (Thompson 2007, 880skk.). Ez nyilvánul meg az 1844-ben kidolgozott Rochdale-i alapelvekben¹⁴, amelyet minimális változtatásokkal a mai napig alkalmazza a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége (ICA) (Johanisova et al. 2018).

¹⁴ Az 1934-ben elfogadott megfogalmazás szerint a szövetkezetiség alapelvei a következők: 1. nyitott tagság, 2. demokratikus igazgatás, 3. visszatérítés a vásárlás arányában, 4. korlátozott tőkekamat, 5. politikai és vallási semlegesség, 6. készpénzre eladás, 7. szövetkezeti továbbképzés előmozdítása. (Nagy 1977, 169)

A szövetkezetet, mint gazdasági formát a közös tulajdon és a demokratikus szervezet motívumaival határozhatjuk meg. Vagyis a tagság közösen birtokol valamit (termelőeszközt, ingatlant, földet stb.) és a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos döntéseket a tagság közösen, az „egy tag — egy szavazat” elve alapján hozza, függetlenül a tulajdonrész nagyságától.

A szövetkezeti mozgalom az elmúlt 170 évben a világ szinte minden pontján megjelent többek között szövetkezeti „vállalkozások”, termelő-, fogyasztói-, és lakásszövetkezetek, újabban pedig gondoskodó-, és energia-szövetkezetek formájában is. Ez alatt az idő alatt azonban a szövetkezeti mozgalom a legtöbb helyen elvesztette rendszerkritikus jellegét, az olyan elvek, mint a kollektív tulajdon, a demokratikus igazgatás vagy a tagság önképzésének előmozdítása több esetben kiüresedtek, vagy teljesen feledésbe merültek. Különösen igaz ez az egykori keleti blokk országaiban, ahol a rezsimek erőszakos szövetkezetesítő tevékenysége sokat ártott a szövetkezetiség megítélésének.

Az államszocialista rendszerekben ugyanis az állam számára a szövetkezetek a tervszámok teljesítésének eszközeivé silányultak: a lakosság saját megtakarításait fektette elsősorban lakásszövetkezetek alapításába, így teljesítve anyagi hozzájárulás nélkül a meghatározott tervszámokat. (Jelinek et al. 2020a, 15). A rendszerváltás pedig tovább erodálta a szövetkezetiség eredeti céljait: az új szabályozás üzleti szervezatként keretezte a szövetkezetiség jogi formáját (ezért választja kevés szolidáris gazdasági szereplő ezt a jogi formát), így pedig a ma is létező, mintegy 8000 ember lakhatását biztosító lakásszövetkezetek semmiben sem különböznek egy társasház működésétől: a lakók kvázi magántulajdonukként birtokolják az ingatlant.

A szolidáris gazdaság kontextusában fontos elhatárolnunk a szövetkezet eredeti célkitűzéseit követő társulásokat mind az államszocializmussal, mind a kapitalizmussal konform szövetkezeteket, így például a lakhatás területén a ‘bérlői lakásszövetkezet’ kifejezést használjuk a szolidáris gazdasági kezdeményezésekre (Jelinek et al. 2020b). Ez a különbségtétel általában is nagy jelentőséggel bír a szolidáris gazdaság és a szövetkezetiség kapcsolatában: a szolidáris gazdasági koncepció ugyanis határozottan szemben áll minden rendszerkonform, a fennálló gazdasági rendszer reprodukciós folyamatait informálisan stabilizálni törekvő kezdeményezéssel, így például az olyan szövetkezetekkel, mint például 20. században nagy sikerrel működő Hangya Szövetkezet (Sidó et al. 2020).

SZOLIDÁRIS GAZDASÁG A GYAKORLATBAN

A most következő részben a szolidáris gazdaság jellemző területeit, és az ezeken a területeken sikeresen működő kezdeményezéseket mutatjuk be. Ennek során kitérünk az adott területekre jellemző gazdasági-politikai kontextusra, különös tekintettel az említett válságtendenciákra és lehetséges megoldásaikra, valamint a szolidáris gazdaság bemutatott jellemzőinek érvényesülését, ezek gyakorlati következményeit is igyekszünk megragadni.

SZÖVETKEZET A SZOLIDÁRIS GAZDASÁGBAN

Az előző részben összefoglaltuk a szövetkezeti legfontosabb jellemzőit és kapcsolatát a szolidáris gazdasággal. Azt is bemutattuk, hogy bár kétségkívül a legfontosabb forrása a szolidáris gazdaság víziójának, a szövetkezeti forma korántsem garancia egy vállalkozás vagy egy lakásszövetkezet szolidáris jellegére. A szövetkezeti mozgalom ugyanakkor továbbra is fontos bázisa a rendszerkritikus kezdeményezéseknek, hiszen a közösségi tulajdon és a gazdasági demokrácia elveinek következetes képviselése képes valódi alternatívát nyújtani a piaci felhalmozással szemben a szövetkezetek tagjai számára.

A híresebb nemzetközi példák¹⁵ azonban elsősorban arra világítanak rá, hogy a gazdasági és politikai érvényesülés kulcsa a kedvező politikai és jogi környezet, ami elsősorban a szövetkezeti modell szempontjából előnyös szabályozást, erős, több esetben kormányzó pozícióba került baloldali pártokat, és eleven szakszervezeti kultúrát jelenthet.

Magyarországon persze mindezek hiányából kell kiindulnunk, ami azonban nem jelenti azt, hogy a rendszerkritikus szövetkezeti elvei és gyakorlata ne lennének kívánatosak és megvalósíthatóak, még ha számolnunk is kell valamiféle üveglafonnal a mozgalom növekedése szempontjából. Adekvát példa erre a Gólya, amelynek tevékenységét az eddig bevezetett szempontokból mutatjuk be.

A Gólya Községi Ház és Szövetkezeti Presszó egy korábbi szövetkezeti kezdeményezésből nőtt ki, amit 2012-ben alapítottak. A Gólya Szövetkezet 2013 óta működik kocsmaként és közösségi házként Budapest VIII. kerületében, 2019 szeptembere óta az Orczy úton.

A Gólya közösségi tulajdonban van, a munka közösségileg zajlik, tehát nincsenek tulajdonos-alkalmazott viszonyok és minden dolgozó egyben tulajdonos is. A termelési eszközök és a vagyon szintén a szövetkezet tagjainak közös tulajdonát képezi, a haszonból mindannyian részesülnek, a veszteség pedig mindenkit érint. A Gólya tulajdona részjegyekben testesül meg, amelyeket minden tag egyenlő arányban birtokol. A részjegyekkel kereskedni nem lehet, egyedül egy tag kilépésénél vagy a szövetkezet feloszlásánál nyer pénzürtéket.

¹⁵ Európában az olaszországi Emilia Romagna régióban és Baszkföldön működnek jelentős szövetkezeti hálózatok, amelyek azonban sok esetben inkább tartoznak a rendszerkonform, előnyösebb piaci pozícióért dolgozó szövetkezetek közé. A vonatkozó szakirodalom legfontosabb, valóban rendszerkritikus és a tagok jólétét előtérbe helyező példái az indiai Kerala állam Kudumbashree programja, az uruguay-i FUCVAM lakásszövetkezet. Bővebben I. Sidó 2020, valamint Jelinek-Pósfai 2020a.

A Gólya tagjai minimum heti 40 órát dolgoznak munkacsoportokba szerveződve, de a fizikai és szellemi munkát megosztják. A munka mellett a heti és havi gyűléseken való részvétel is kötelező, hiszen a tagsági viszony nem csak tulajdonrészrel és munkával jár, hanem a Szövetkezetet érintő döntésekben való részvétellel, felelősségvállalással és a közös munkához elengedhetetlen csapatépítéssel is. A döntések meghozatalánál minden tagnak egyenlő súlyú szavazati joga van. A döntéseket konszenzusos alapon hozzák, hiszen a Szövetkezet tagjai nemcsak a Gólyáért, de egymásért is felelősek.

A tagok fizetése a megtermelt profittól függ, ebből osztnak maguknak bért. Van egy belső bérplafon is, ami felett a megtermelt profitot a tagság döntésétől függően kampányokra, projektekre, fejlesztésre, vagy az Orczy úti ingatlan hiteltörlesztésére költik. Mindenki egyenlő összeget kap egy munkaóráért, függetlenül az ellátott feladattól. Emellett minden tag feltétel nélkül jogosult a szövetkezeti minimálbérrre és az egyéb szociális juttatásokra. Ilyen a fizetett szabadság, lakhatási támogatás, anyasági- és apasági- és betegszabadság, valamint adott esetben egyéb speciális támogatás.

Taggá a tagdíj befizetésével és munkával lehet válni: az újonnan belépők bért és korlátolt döntéshozatali jogot kapnak, valamint limitált közösségi-, és társadalombiztosítási szolgáltatásokra is jogosultak. A betekintő fázis után tagjelöltté válik az illető, majd a teljes tagság jóváhagyásával teljes taggá. A Gólya Szövetkezet arra törekszik, hogy a dolgozók minél nagyobb része a szövetkezet tagja legyen, így a betekintő-, és tagjelölti státusz csupán átmeneti, nem hosszútávú állapot. Amennyiben egy dolgozó elutasítja a taggá válást vagy a közösség utasítja el erre irányuló szándékát, határozott időn belül fel kell hagyni a munkával.

A Gólya fő bevételi forrása megalakulása óta a vendéglátás, de a járványhelyzet felgyorsította a tevékenységi kör szélesítésének folyamatát. Felújító brigád alakult a Gólya költözése során szerzett felújítói tapasztalatból kiindulva, ennek kapcsán pedig többen is egy-egy szakmukában szereztek szaktudást. Mások a koronavírus okozta válságban eleinte ételfutár cégeknél kényszerültek elhelyezkedni, amely által megkeresett pénz egy részét vissza is forgatták a Gólyába. Ebből nőtt ki a Gólya futárszolgálat, amit, mint a felújító brigád szolgáltatásait, mind piaci szereplők, mind magánszemélyek is igénybe vehetnek. A szövetkezeti forma tehát különböző szolgáltatásokkal és profilokkal is összeegyeztethető.

A Gólya Szövetkezet víziója egy olyan társadalom, ami testvériségen, egymás iránti felelősségvállaláson, fenntarthatóságon és közös hatalomgyakorláson alapul. Önma-ga fenntartásán túl az anyagi és kulturális javak közösségbe való visszaforgatása is cél. Ennek fontos eleme a szövetkezeti forma terjesztése, a tudásátadás, az együttműködés hasonló szerveződésekkel. Rendkívül fontos szerepet játszik például a budapesti rendszerkritikus szcéna hálózatosodásában: a Gólya épülete több szervezet (Mérce,

Szolidáris Gazdasági Központ stb.) irodájának is otthont ad amellet, hogy közös projekteken és kampányokon (pl. Energia) dolgoznak.

A Gólya ugyanakkor helyben, az ingatlan környékén lakókkal is igyekszik kapcsolatot kialakítani, az ő közösségi terükként is működni. Vasárnaptól szerdáig olyan programokat kínálnak, amik a helyiek igényeire fókuszálnak, feléjük nyitnak. Emellett adatgyűjtéssel, szórólapozással és egyéb bevonó tevékenységekkel igyekeznek együttműködni a lakossággal. A közösség és kölcsönösség elvét érvényesítve és terjesztve a Gólya tagjai egy szomszédos ház előkertjének a kialakításában működtek együtt, főzőversenyt tartottak a tágabb szomszédságban, egy lakóház önkormányzati ügyeinek intézéséhez nyújtottak segítséget és mediált beszélgetést facilitáltak a lakókkal.

Noha a Gólya elsősorban szövetkezetként tekint magára, kiváló példa arra, hogy hogyan lehet a szövetkezeti keretek között szolidáris gazdasági tevékenységet végezni. A konkrét tevékenység szintjén a közös dolgozói tulajdon és a demokratikus döntéshozatal szavatolja, hogy a munka és az élet más területei ne kerüljenek ellentmondásba, miközben a tagok által megtermelt profit egy olyan ügyet szolgál, amelyben maguk is hisznek. A Gólya majdnem 10 éves fennállása alatt megtett út pedig ékesen bizonyítja, hogy a modell gazdasági értelemben is életképes úgy, hogy tevé-

kenységüknek fontos része az aktív szerepvállalás az új gazdasági ökoszisztéma építésében, amelyért nem csak mozgalmi keretek között, hanem lokálisan is dolgoznak. Ebben fontos szerepet játszik, hogy az Orczy úti ingatlant úgy hasznosítják, hogy minden értékesülését (pl. a presszó bevétele, bérleti díjak, a felújítás során szerzett szaktudást) próbálják visszaforgatni a piactól való függetlenedés céljába (ld. Energia-projekt).

A Gólya példája rávilágít, hogy hogyan lehet a kedvezőtlen viszonyok között is mind gazdasági, mind mozgalmi szempontból sikeres szövetkezetet építeni, különös tekintettel arra a körülményre, hogy a Gólya által vásárolt ingatlan ma már az egész budapesti rendszerkritikus szcéna talán legfontosabb találkozási pontja, a hosszútávú szervezeti együttműködések a szolidáris gazdasági ökoszisztéma fejlesztésének lehetséges irányát mutatják. A Gólya története ugyanakkor abból a szempontból is külö-

nösen fontos, mert tapasztalatot nyújt arra, hogy a szövetkezeti forma szempontjából kedvezőtlen jogi-, és politikai környezet milyen jelentős mértékben tudja lassítani és megnehezíteni a szövetkezeti munkát, sőt, a mozgalom terjeszkedése elé is súlyos akadályokat állít, állami szinten éppúgy, mint nemzetközi szempontból. (Sidó 2020) Épp ezért hosszútávon szükségesnek látjuk a szövetkezetekre vonatkozó szabályozás megváltoztatását, amire az utolsó fejezetben visszatérünk.

SZOLIDÁRIS LAKHATÁS: BÉRLŐI LAKÁSSZÖVETKEZETEK¹⁶

Az elmúlt évtizedeket meghatározó liberalizáció leglátványosabban talán a lakáspiacon fejtette ki káros hatását. A problémák forrása az a befektetői szemlélet, amely a lakhatás alapvető szükségletében csupán befektetési lehetőséget lát, tekintet nélkül minden más szempontra. A lakáspiacot a '70-es évek óta egyre inkább a spekulatív tőke dominálja, miközben az állam és az önkormányzatok egyre inkább kivonulnak a szektorból: jó példa erre a bérlakásállomány privatizációja, vagy az ingatlanspekulációnak kedvező szabályozások. A folyamat következtében az ingatlanárak és bérleti díjak rohamos emelkedését figyelhetjük meg. Ebből kifolyólag egyre nehezebb tehát megfizethető áron jó minőségű és kiszámítható lakhatáshoz jutni, ez a probléma pedig már a centrumországok középosztályait is érinti. (Jelinek-Pósfai 2020a) A lakhatási válság pedig Magyarországon különösen súlyos: az ingatlanárak 2018 utolsó negyedében világviszonylatban Budapesten növekedtek leggyorsabban (Jelinek-Pósfai 2020a), miközben becslések szerint az országban 2-3 millió ember él lakásszegénységben (Jelinek et al. 2019).

Lakáspolitikai szakértők szerint a lakhatási válság megoldását új szereplők megjelenése jelentené a lakáspiacon. (Jelinek-Pósfai 2020a) Ennek több formája is lehetséges¹⁷, de a szolidáris gazdaság szempontjából a bérlői lakásszövetkezet modellje releváns. A bérlői lakásszövetkezet lényege, hogy tagjai kollektíven birtokolják a lakóingatlant, a háztartások részt vesznek az üzemeltetésben, a legtöbb esetben pedig aktív közösséget is működtetnek a tagok. Fontos, hogy a tulajdonrészt csak közvetve birtokolják (így az nem adható el) és az egyes házprojektek általában hálózatba, ernyőszervezetbe szerveződnek, amely segíti a tagházak működését (pl. jogi-, és finanszírozási tanácsadással, közösség-szervezéssel, stb.) és új házprojektek facilitálásán is dolgozik¹⁸ (Jelinek-Pósfai 2020a).

A bérlői lakásszövetkezeti modell elsősorban az olyan alacsony, de biztos jövedelmű háztartások számára kínál működőképés megoldást, amelyeknek problémát jelent

¹⁶ Az alfejezet megírása során nagyban támaszkodtunk Jelinek Csabával, a Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont és a Rákóczi Kollektíva alapító tagjával készített interjúnkra, amit ezúton is köszönünk.

¹⁷ A bérlői lakásszövetkezet mellett ilyen az önkormányzati és állami bérlakásépítés, a lakásfenntartó társaság és a szociális lakásügynökség is. Bővebben l. Jelinek-Pósfai 2020a

¹⁸ Ez a felépítés több esetben bonyolult jogi formát követel meg, vagyis a bérlői lakásszövetkezetek mint jogi személyek sok esetben nem szövetkezeti formában, hanem hibrid struktúrákban működnek.

egy piaci albérlet fenntartása. Egy szövetkezeti ingatlan létrehozásához szükséges még valamilyen olcsó erőforrás, amely lehetővé teszi a bérleti díjak piacnál alacsonyabb összegét: ez lehet kedvezményesen vásárolt ingatlan is, de jellemzőbb, hogy az állam vagy etikus pénzintézetek biztosítanak nagy futamidejű hiteleket alacsony kamattal. Ezen kívül számos forrás bevonható még egy projekt elindításához, de ebben természetesen hatalmas szerepet játszik a gazdasági-társadalmi környezet¹⁹. Általánosságban azonban elmondható, hogy a bérlői lakásszövetkezet hosszú távú és kiszámítható befektetésként is értelmezhető, amelynek hozama a Periféria Központ számításai szerint 5-10% körül mozog (Jelinek-Pósfai 2020a). Így különösen alkalmas befektetési termék az állam, nyugdíjpénztárak vagy takarékszövetkezetek számára. Az állam és az önkormányzatok számára a bérlői lakásszövetkezeti modell azért is vonzó lehet, mert minimális anyagi és adminisztratív terhek ellenében képes hatékonyan csökkenteni a lakhatási válság hatását: egységnyi befektetett közpénzből ez a modell képes a legtöbb megfizethető lakbérű lakóingatlant létrehozni (Jelinek-Pósfai 2020a).

Az anyagi források mellett a bérlői lakásszövetkezet létrehozásának szükséges feltétele, mint az az eddigiekből is kiderült, a jogi- és pénzügyi szakértelem. Ezt a centrumországokban általában nonprofit, szövetkezeti tanácsadással foglalkozó vállalkozások biztosítják a kezdeményezések számára, de a házprojektek ernyőszervezetei,

¹⁹ Ilyenek a kisbefektetők, a vissza nem térítendő támogatások, a tagok önrésze, bővebben l. Jelinek-Pósfai 2020a

illetve más szolidáris gazdasági szereplők is eredményesen látják el a feladatot.

Inspiráló nemzetközi példából több is akad. Ezek közé tartozik a német Mietshäuser Syndikat, az uruguayi FUCVAM, a svájci lakásszövetkezeti rendszer vagy a katalán La Borda (Jelinek-Pósfai 2020a). Ezek a kezdeményezések rendkívül különböző gazdasági-, jogi-, és társadalmi rendszerekbe ágyazódnak bele, de általánosságban elmondható róluk, hogy stabilan és kiszámíthatóan működnek és bővülnek. Közös pont az is, hogy az említett „olcsó erőforrás” mindegyik esetben rendelkezésre állt (Svájcban és Uruguayban a huszadik század során jelentős állami támogatással kiépült szövetkezeti struktúrák²⁰, a Mietshäuser Syndikat az etikus pénzügyintézetek és az állam által nyújtott kedvezményes hitelek). A Mietshäuser Syndikat mára 168 projektet valósított meg és további 18 van előkészületben, mintegy 5000 ember számára biztosítva ezzel lakhatást országszerte (Mietshäuser Syndikat, 2021). A FUCVAM kötelékébe pedig csak Uruguayban (ugyanis mára már több más latin-amerikai országban is terjeszkednek) 25 000 háztartás tartozik (Jelinek-Pósfai 2020a, 62).

Magyarországon a bérlői lakásszövetkezet koncepcióját a Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont igyekszik minél szélesebb körben ismertté tenni. A Periféria Központ 2018-ban alapult, de a csoport tagjai már régóta lakhatási kérdésekkel foglalkoztak a Kritikai Városkutatás Műhely keretei között. Kutatásaik és projektjeik célja a tudás-termelés, a közpolitika, a gazdaság és a civil társadalom közti párbeszéd megteremtése lakhatási kérdésekben, és az alternatív lakhatási megoldások népszerűsítése, megvalósulásuk segítése. Örömmel ad okot, hogy (a Periféria Központtal szoros együttműködésben) az első magyar bérlői lakásszövetkezet, a Rákóczi Kollektíva (RK) is létrejött 2019-ben, Zuglóban. Az ingatlanvásárlást hosszas kutató-, és szervezőmunka előzte meg. Több bankkal is tárgyaltak egy „úttörő hitelkonstrukció” kidolgozásáról, amely a RK és a további lakásprojektek elindulásához tőkét biztosíthatna, de ezt végül egyik pénzügyintézet sem vállalta a pontos finanszírozási tervek ellenére sem. Így végül magánkölcsonökből és a tagok önrészből valósulhatott meg az első közösségi tulajdonú ingatlant birtokló lakásszövetkezet Magyarországon (Jelinek-Pósfai 2020a, 66).

A RK esete felhívja a figyelmet a legfontosabb magyarországi akadályokra. Mindezekelőtt a kezdőtőke megszerzése nehéz, különösen a magyar viszonyok között: egyrészt számolni kell a bankok bizalmatlanságával. A lakásszövetkezet ugyanis itthon kiemelten kockázatos befektetésnek számít. Ebben annak a körülménynek is nagy szerepe van, hogy mind a jogi szabályozásban, mind a közbeszédben ismeretlen a bérlői lakásszövetkezeti modell, legfeljebb az előző rendszer szintén téves szövetkezeti modellje él a köztudatban. További probléma az etikus pénzügyintézetek és kedvezmény-

²⁰ Amire éppúgy jellemző a szövetkezeti elveinek kiüresedése, mint a magyar helyzetre, de a „professzionálódott szövetkezetek” mellett jelentősek az alulról építkező szervezetek is. (Jelinek-Pósfai 2020a, 60)

nyes állami hitelek hiánya.

A bérlői lakásszövetkezeti modell terjesztése azonban nem állt meg: a Periféria Központ, a Rákóczi Kollektíva, a Gólya Szövetkezet és a Szolidáris Gazdasági Központ együttműködésében 2021-ben létrejött a Szövetség a Közösségi Ingatlanfejlesztésért (SZAKI) nevű szervezet, amelynek célja a további lakó-, illetve egyéb funkciójú közösségi ingatlanok fejlesztése. Az együttműködés roppant biztató, a várakozások szerint a következő bérlői lakásszövetkezet már a közeljövőben megvalósulhat.

GONDOSKODÁS A SZOLIDÁRIS GAZDASÁGBAN²¹

Ahogy a bevezetőben bemutattuk, a reprodukív munka a társadalom és a mindennapos élet újratermelését és fenntartását jelenti. Ide tartozik a házimunka és a gondoskodási munkák (idősgondozás, gyereknevelés, fogyatékossgal élő emberek támogatása, kiszolgáltatott és beteg emberek érzelmi és fizikai támogatása). Az informális reprodukív munka ingyenesen, magánügyként kezelt munkát takar. A formálisan végzett reprodukív munka ugyan fizetett (az állam vagy piaci szereplők által) de általában alulfizetett és szintén nagyrészt nők végzik.

A gondoskodási feladatok ellátása nem mindenki számára egyaránt elérhető, így jellemzően a tehetősebb rétegek alkalmazzák a kiszolgáltatottabb rétegekből származó dolgozókat, akikre ezáltal kettős gondoskodási teher nehezedik. Továbbá hasonló tendencia figyelhető meg globális szinten is: gazdagabb (centrum-) államokba áramlanak a periféria és a félperiféria hivatásos gondozói, hiszen ott magasabb fizetést kapnak munkájukért, amit sokszor hazaküldenek hozzátartozóik megsegítésére (Ezzedine, 2018).

Magyarországon, mint sok más országban (Katona, 2020) az óvodai és férőhelyek, illetve az időotthonok kapacitása töredékei annak, amire igény volna. A fogyatékossgal élő emberek számára elérhető állami támogatás nagyon alacsony (Magyar Államkincstár, 2015), a számukra megfelelő ellátás pedig nagyon alulfinanszírozott (TASZ, 2020). Ugyanez mondható el a bántalmazott nőket segítő és védő otthonokról (Mommertz, 2021) és a hajléktalanellátásról is (Udvarhelyi, 2015). A szociális és egészségügyi szektor alulfinanszírozottsága, munkaerőhiánya és túlterheltsége a koronavírus okozta krízis által tovább súlyosbodott, valóságos krízisállapotot eredményezve. Ezzel párhuzamosan az óvodák és az iskolák bezárása óriási terhet rótt a családokra, azon belül is elsősorban a nőkre. A pandémia nemcsak elmélyítette a már meglévő gondoskodási válságot, hanem az eddig kevésbé érintett társadalmi csoportok számára is látványossá tette.

²¹ Az alfejezet megírásához nagyban támaszkodtunk a Czerván et al. 2020 hiánypótló tanulmányra.

Ahogy az első fejezetben bemutattuk, a szolidáris gazdaság alapvető célja a reprodukciós folyamatok támogatása közösségi, nem-piaci módon. Ennek első lépése az, hogy láthatóvá teszi a reprodukciós munkát, vagyis a magánszférából a közszférába való visszahelyezéssel dolgozik, megszüntetve a hamis dichotómiát a produktív és a reprodukciós munkák között. Így tehát a gondoskodási munka társadalmiasul, visszanyeri értékét és megbecsülését, közösségi elvégzése pedig erősíti a szolidaritást. A tagoknak pedig kiváló tapasztalatszerzési lehetőséget nyújt a közösségi döntéshozatal, a részvételiség és a közösségépítés terén, amiket később más kontextusban is hasznosíthatnak (Coontz at al., 2003).

Az egyik fő megvalósult formája a gondoskodás szolidáris gazdasági megközelítésének a szakszervezetiségből indul ki, amely adekvát terepe a produktív és reprodukciós munka közti feszültség feloldására. Czerván, Katona és László (2020) három fő típusát különböztetik meg a gondoskodási munkák köré szerveződő szakszervezeti mozgalmaknak: az ápolók és gondoskodók szövetkezetét, a gondoskodást igénybe vevők szövetkezetét és a többszereplős szövetkezeteket.

Az első csoportra sokatmondó példa a New York-i Cooperative Home Care Associates (CHCA, Otthoni Gondozási Munkatársak Szövetkezete). Bronx legfontosabb munkáltatója idős, krónikus betegséggel és fogyatékossgal élő emberek ellátásával foglalkozik. Nagyrészt latin-amerikai és afroamerikai nőket foglalkoztatnak, taglétszámuk átlépte a 2000-et, a tagság fele tulajdonos is a szövetkezetben. Az ápolók és gondoskodók szövetkezetének fő jellemzője, hogy mivel a profit a szövetkezetnél marad, a dolgozók magasabb bérért, nyugdíjbiztosítás és rögzített munkaidő mellett dolgozhatnak.

A gondoskodást igénybe vevők a lakóhelyhez közeli, minőségi közösségépítő jellegéből adódóan alapíthatnak szülői szövetkezeteket, amikben a szülők kölcsönösen vesznek részt a gyermekek gondozásában és az adminisztratív feladatok ellátásában.

A többszereplős szövetkezetek leginkább Németországban, Franciaországban és Svédországban elterjedtek, de Bolognában például a szociális szolgáltatások 85%-át szövetkezetek látják el (Duda, 2016). Ezeket a szervezeteket az állam új törvények megalkotásával, és különböző kedvezmények biztosításával segíti, amely hosszútávú és biztos működést tesz lehetővé számukra.

A vonatkozó példák Magyarországon az ún. anyaközpontok. Ezek főképp közösségi és szabadidős térként funkcionálnak, ahol a gyermekneveléssel és az anyasággal kapcsolatos programokat tartanak, hiszen gyakori probléma, hogy édesanyák elszigetelteké válnak. Budapesten több anyaközpont is működik. A József Attila lakótelepen működő Anyahajó Anyaközpont például egy alulról szerveződő kezdeményezés, amelyben nagyrészt kisgyermekes anyukák vesznek részt. Tematikus programokat szerveznek, közösségi fűszerkertet hoztak létre, illetve kölcsönös segítségnyújtást és az

erőforrásaik megosztását szervezik meg. A Komatál kezdeményezésük keretében pedig meleg étellel látják el a lakótelep anyukáit a szülés után. Az Anyahajót érintő döntéseket közösen hozzák és jó kapcsolatot ápolnak a helyi önkormányzattal, amitől egy helyiséget kedvezményesen bérelnek.

A Budapest VII. kerületében működő HellóAnyu alapítvány szintén közösségi térként funkcionál, de nem önkéntesek, hanem alkalmazottak működtetik. A programokat különböző jelentkezők szervezik. A dolgozók azonban távmunkában és tetszőlegesen meghatározott óraszámú részmunkaidőben is dolgozhatnak, rugalmasan cserélnek műszakokat a gondoskodási munka kiszámíthatatlanságához alkalmazkodva. A HellóAnyu is nagyban függ az önkormányzat szimpátiájától, hiszen tőle bérlí a helyiségét.

A Gödöllői REGINA Központ és Nőház egy olyan közösségi tér, ami a helyi nők tudását és tapasztalatát hivatott megosztani és kihangosítani. Emellett képzéseket, ingyenes tanácsadást, kulturális biokertet, közösségi komposztálást és adományboltot működtetnek. akárcsak a Miskolci HOLDAM Udvar anyagközpont esetében, a helyiséget az önkormányzat biztosítja.

Ezek a modellek ugyan nem képesek önmagukban gyökeresen átszervezni a gondoskodási munkát a társadalomban, azonban az adott közösség válláról óriási terheket képesek levenni. A strukturális változáshoz nagyobb hálózatok szükségesek, amik a gondoskodási válságot annak gyökerénél, összefüggéseiben képesek kezelni.

Irodahelyiség a Gólyában
A kép forrása: Mércse

AZ ÉLELMISZER-ÖNRENDELKEZÉS

Nyilvánvaló, hogy a globális élelmiszeripar mind társadalmilag, mind környezeti szempontból fenntarthatatlan. Világszerte 45 millió ember éhezik (World Food Programme, 2021) és évente 9 millióan halnak éhen vagy az éhezéshez köthető okból (The World Counts, 2021b). Magyarországon nagyságrendileg 900 ezer ember nem jut megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszerhez, 242 ezren pedig alultápláltak (Rippel, 2020). Mindeközben az emberi fogyasztásra alkalmas étel egyharmada, évente 1,3 milliárd tonna végzi kukában (The World Counts, 2021a). Az éhezés mögött tehát nem az élelmiszertermelés alacsony teljesítménye, hanem a megtermelt élelmiszer egyenlőtlen elosztása áll²².

A jelen rendszer ellentmondásai is igazságtalanságai abban gyökereznek, hogy az élelmiszertermelés és kereskedelem nem a társadalom igényeinek kiszolgálására, hanem tőkefelhalmozásra törekszik. Így az élelmiszerpiac irányításába és fontos döntéseibe csak egy szűk elit szólhat bele, a megtermelt javak pedig durván aránytalanul oszlanak el: ugyan jelenleg az élelmiszer 50 százalékát kisgazdaságok állítják elő világszinten (Samberg et al., 2016), a világ legértékesebb cégei között a legnagyobb élelmiszeripari cégek szerepelnek (Balázs, 2021). Az elmúlt évtizedben napi körülbelül 350 kisgazdaság tűnt el Kelet-Európában (EUROSTAT, 2019), mivel a piac logikája a nagytőkés (globális) vállalatoknak kedvez, amihez sok esetben maga az állami agrártámogatási rendszer és egyéb szabályozási környezet is hozzájárul²³. A kistermelők tehát egyre inkább kiszorulnak a piacról és elszegényednek, a földjeiket felvásárló nagytermelők pedig óriási monopóliumokat hoznak létre. A termőföldek finanszírozása befektítési alapokká alakítja azokat, ezáltal mélyítve az élelmiszertermelést a piaci logikának alávető tendenciákat (Dempsey, 2017). Hasonló a helyzet az élelmiszeripari gazdaság, a vetőmag-piac, a növényvédő szerek és a kereskedelem terén is (Howard, 2009).

A nagyipari termelés pedig súlyosan környezetkárosító: monokultúrás termesztéssel jár, ami rontja mind az étel, mind a termőföld minőségét, ezen kívül rettenetesen területigényes is (Earth Observing System, 2020). Mindez hosszútávon a vadon élő állatok élőhelyei és a biodiverzitás csökkenéséhez vezet. A nagymértékű gépesítés egy másik környezetkárosító aspektusa a nagyipari termelésnek, ami óriási károsanyag-kibocsátást eredményez. Ehhez járul még hozzá a transzportálással járó kibocsátások, amit a hosszú ellátási láncok okoznak. A teljesség igénye nélkül még a túlzott csomagolást érdemes megemlíteni (Yates et al., 2021). Az agrokémia ipar amire szín-

22. <https://szolidarisgazdasagkozpont.hu/projektjeink>

23. Uo., lásd még: Carolan, 2018

tén igaz, hogy monopol tendenciákat mutat (Ayazi et al., 2018) súlyosan hozzájárul az élelmiszer, a termőföld és az ivóvíz minőségromlásához (Frison et al., 2016), a kistermelők kiszolgáltatottságához és a helyiek elnyomásához²⁴. Ennek fényében nem meglepő, hogy az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testülete (IPCC) arra hívta fel a figyelmet, hogy a földhasználat jelenlegi formáin sürgősen és radikálisan változtatni kell (IPCC, 2019).

Az élelem-önrendelkezés (ahogy a HerStory kollektíva átkeresztelte az eredeti „élelmiszer-önrendelkezés” mozgalmat, hogy orvosolja annak félrevezető ipari hangzását (HerStory Kollektíva, 2021)) egy olyan, alulról szerveződő mozgalom, ami a kapitalista élelmiszeripar antiteziseként működik: célja nem a felhalmozás, hanem az igények kielégítése és a fenntarthatóság. Fő motívuma a közösségi döntéshozatal, a közös tulajdon és a fogyasztás és termelés közösségi megszervezése és irányítása (Jonsén et al., 2005). Fontos szerepet játszik az ökológiai és társadalmi fenntarthatóság: az elérhető legfenntarthatóbb termelési gyakorlatok, illetve a rövid ellátási láncok biztosítják a környezeti terhelés csökkentését, míg a demokratikus döntéshozatal biztosítja, hogy az élelem és a javak igazságosan kerüljenek elosztásra. Így tehát elsősorban a kizsákmányolt és kiszolgáltatott gazdasági szereplőknek, elnyomott őshonos kisebbségi csoportoknak nyújt alternatívát. Az élelem-önrendelkezés mozgalom hosszútávú víziója az élelem áru jellegének a megszüntetése, a monokulturális termelés eltörlése és a nagyipari élelmiszeripar felváltása egy demokratikusan irányított és igazságosan elosztott, fenntartható modellel (Patel, 2009).

Az élelem-önrendelkezéshez azonban elengedhetetlen a közpolitikai támogatás, hiszen a földhöz és a vízhez való hozzájutást a jelenlegi piaci körülmények ellehetetlenítik vagy súlyosan megnehezítik a mozgalmak számára (Frison et al., 2016). Emellett a bioüzemanyagok kivezetése, az élelmiszerpazarlás megszüntetése, a piac védelme, a vegyesgazdálkodás támogatása, az anyagi támogatás illetve a tudásátadás megszervezése is a politikai döntéshozók felelőssége.

A legfontosabb mozgalom a területen, ahonnan az élelem-önrendelkezés kifejezés is származik a Via Campesina nemzetközi földművelők, kistermelők szövetsége. 1993-ban alapították, ma 81 országban vannak jelen, 182 szervezet tartozik hozzájuk (La Via Campesina, 2018a) és nagyjából 200 millióra tehető a létszámuk (La Via Campesina, 2021). A Via Campesina egyik alappillére az agroökológia²⁵, a földművelők érdekképviselete, a klíma- és környezeti igazságosság, a bevándorló és bér munkások méltósága, a nemzetközi szolidaritás és a földhöz, vízhez és területhez való jog. Céljuk, hogy az élelmiszer közjóként (food as commons) jelenjen meg és nem, mint piaci árucikk (Patel, 2009).

²⁴ <https://www.rosalux.de/en/publications/media-library/detailseite-en/media/element/1298>

²⁵ Az agroökológiához lásd még: <http://xn--vdegylet-b1a.hu/élelem-önrendelkezés/agrookologia/> és Magyar Természetvédők Szövetsége, 2015.

Emellett kiemelten foglalkoznak a feminizmussal, van egy külön női bizottságuk is, hiszen az elnyomás formái nem kezelhetők külön-külön. Céljuk a földművelő nők reprezentálása és az érdekeik figyelembevétele a közpolitikák megalkotásánál²⁷. Sikereségüket mutatja, hogy a globális élelmezési és földművelési diskurzus megkerülhetetlen szereplőjévé váltak: az ENSZ és más nemzetközi szervek is rendszeresen egyeztetésre hívják őket (La Via Campesina, 2018b).

Kelet-Európában, így Magyarországon is igen elterjedt az élelmiszer-önellátás, a háztáji gazdálkodás (Smith at al., 2013). Ez a gyakorlat azonban, mint feljebb utaltunk rá, nem tekinthető szolidáris gazdasági gyakorlatnak, hiszen piaci tevékenység, nem célja a hálózatépítés és az önmagán túlmutató alternatívák állítása. A kapitalizmus egy válságjelenségeként érdemes erre tekinteni, mivel a legtöbben gazdasági kényszerből folyamodnak az önellátáshoz (Smith et al., 2008).

Emellett, Magyarországon igen elterjedt a közösségi mezőgazdálkodás, ami az ökológiai fenntarthatóság és a gazdasági demokrácia elvén működő gyakorlat. A fogyasztók előre fizetnek a termelőknek egy adott értékű, változó tartalmú kosárért. Hazánkban a közösségi mezőgazdálkodási, mozgalmi kezdeményezéseket a Tudatos Vásárlók Egyesülete fogja össze, ami 20 közösségi gazdaságot számol és nagyjából 1200

27. <https://viacampesina.org/en/what-are-we-fighting-for/>

28. <https://viacampesina.org/en/graphic-book-the-path-of-peasant-and-popular-feminism-in-la-via-campesina/>

fizetnek a termelőknek egy adott értékű, változó tartalmú kosárért. Hazánkban a közösségi mezőgazdálkodási, mozgalmi kezdeményezéseket a Tudatos Vásárlók Egyesülete fogja össze, ami 20 közösségi gazdaságot számol és nagyjából 1200 családot lát el²⁸. A Védegylet és a Magyar Természetvédők Szövetsége is segíti a mozgalmat, aminek többek között része a Cargonomia, a Zsámboki Biokert, a Nyíregyházi Kosár Község, a Szatyor Bolt, A Háromkaptár és a Magosvölgy Ökológiai Gazdaság. 2020-ban elindult a Vörösbegy Fogyasztói Szövetkezet, ami egyben gyakorlati kutatási módszerként is funkcionál a Szolidáris Gazdaság Központ Élelem Munkacsoportja számára²⁹. Céljuk, hogy a mozgalom minden eleme szolidáris alapon működjön, így a Gólya futár-szövetkezetével tervezik megoldani a kiszállítást, hosszútávon pedig az élelem-önrendelkezés ügyét szeretnék gyakorlati tudással és szakértőkkel segíteni.

SZOLIDÁRIS ÉS ZÖLD ENERGIA: AZ ENERGIA-ÖNRENDELKEZÉS

A klímaválság elsősorban a fosszilis energiaiparnak köszönhető (IPCC, 2021). Ugyan egyre növekszik a megújuló forrásokból termelt energia aránya, azonban az energia-szükséglet is, így a nem-megújuló energiaforrások felhasználása is egyre növekszik (Ritchie at al., 2020). Nem meglepő: az energiatermelésre, akárcsak az élelmiszeriparra jellemző a monopolizáció (Thomas, 2018), illetve az állami és piaci kedvezmények: Az IMF kutatása szerint (Black at al., 2021) a fosszilis energia szektor (értsd nagyvállalatok) 2020-ban percenként 11 millió dollárt nyert a fosszilis energia kedvezményekből.

A kiszolgáltatott helyzetet jól mutatja az időnként felerősödő orosz-ukrán gázvita és annak (potenciális) hatása a környező európai országokra vagy a pandémia kényszerleállása után tapasztalható drasztikus energiaár-emelkedés (Alvarez at al., 2021). A rezsicsökkentés ellenére Magyarország lakosságának mintegy 10%-a él energiaszegénységben, a teljes globális népesség 13%-a pedig egyáltalán nem jut áramhoz. Ez a körülmény is arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szabad szem elől téveszteni az igazságos átmenet elvét az energiaszektor átalakítása során, hiszen a teljes zöldítés önmagában nem oldja meg a problémát: féltő, hogy hatalmas energiaár-növekedést von maga után (Botár at al., 2019). Röviden: mivel a környezeti krízis okozója a kapitalista rendszer, naivitásra és túlzott optimizmusra vallana annak megoldását is kapitalista folyamatoktól várni.

Az energia-önrendelkezés alulról szerveződő, közösségi döntéshozatallal és közösségi tulajdonnal fémjelzett, elsődlegesen nem profitorientált gyakorlatot jelent (Botár 2019).

²⁸ <https://tudatosvasarlo.hu/kik-vagyunk-tudatos-vasarlok-egyesulete/>

²⁹ <https://szolidarisgazdasagkozpont.hu/projektjeink>

³⁰ Tanulmányok a témában a Fordulat folyóirat 25. lapszámában olvashatók: <http://fordulat.net/?q=huszonotodik>

Ahogy az élelem-önrendelkezés esetében is tárgyaltuk, a közösségi döntéshozatal és tulajdon megszünteti a külső tényezőktől való függést, a döntést jogát a közösség kezébe adja, amely így egyszerre szolgáltató és fogyasztó is (a szakirodalom az ilyen közösségeket prosumernek nevezi). Mivel a cél a közösség energia-ellátása, a profitérek háttérbe szorul, az energia így olcsóbban hozzáférhető, a megtermelt nyereség pedig a közösséghez kerül. Ha az állam támogató, egy energiaközösség megalapítása elérhetőbb, mint gondolnánk. Ehhez azonban szaktudásra, gyakorlati tudásra és állami ösztönzőkre van szükség. Ezért is hangsúlyozzák a szakértők (MTVSZ et al. 2021) az elérhető tudásmegosztás, tanácsadás és képzés fontosságát. Emellett javasolják, hogy a jogi-keretrendszer úgy legyen kialakítva, hogy megújulóenergia-közösségek kizárólag helyi kezdeményezések lehessenek, illetve biogázt és távhőt is termelhessenek. Továbbá, a lokálisan megtermelt és fogyasztott energia a hálózat-használati díjának csökkentése is egy javasolt ösztönzőként szerepel. Előrelépés, hogy az Európai Unió felülvizsgált Megújuló Energia Irányelve (RED II), a 2018-ban elfogadott EU Tiszta Energia Csomag részeként lehetőséget terem lakossági és közösségi megújuló energia beruházásokra (MTVSZ 2019), így a szervezetek egy támogató energiaügynökség létrehozását szorgalmazzák, aminek feladata az európai uniós források és támogatások kezelése volna.

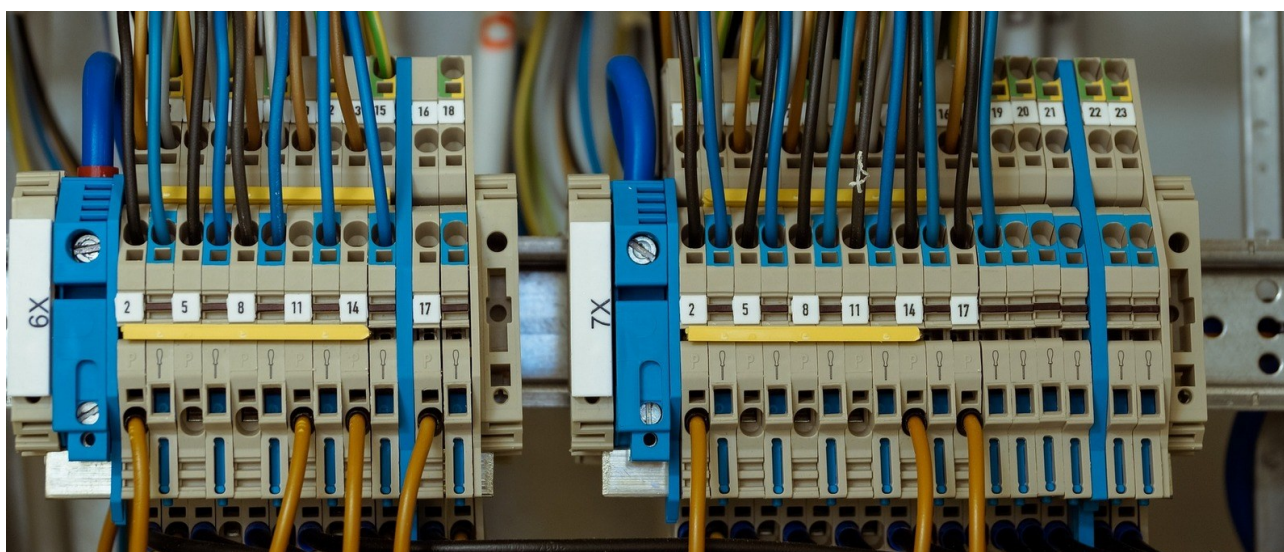
Az Európai Unióban már hozzávetőlegesen 12 millió prosumer van jelen, a német energiaátállás (Energiewende) is nagyban támaszkodik rájuk (Bündnis Bürgerenergie und Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland 2019). A dán jogszabályok szerint minden szélenergia-beruházás minimum 20%-ának helyi tulajdonúnak kell lennie (Botár 2018). Skóciában, Angliában, Görögországban és Spanyolországban is

működik példaértékű közösségi-megújulóenergia termelés³¹. CE Delft 2006-os kutatása (Afman et al. 2016) szerint kivitelezhető volna, hogy az európai állampolgárok fele áramszükségletét saját termelésű megújuló energiából fedezze.

Magyarországról sajnos kevesebb példát hozhatunk. Érdeemes megemlíteni a Habitat for Humanity és a BAGázs Egyesület programját, amelynek keretben a helyi, hátrányos helyzetű közösség lakóival közösen biobrikett gyártásába fogtak Bagon. A biobrikett egy olcsó, környezetbarát tüzelőanyag, ami beáztatott papírból, mezőgazdasági és papíripari hulladékból készül. A projekt keretében a szervezetek prégépet és Amerikából származó technikai tudást adtak át a helyi közösségnek, ezáltal felvértezve őket az energiaszegénység kezelésére (Habitat 2013).

Méretében és komplexitásában is egyedülálló kezdeményezés a Magyar Természetvédők Szövetsége, a Szolidáris Gazdaság Központ és a Gólya Szövetkezeti Presszó és Közösségi Ház közös pilot projektje, a Közösségi Energia Szolgáltató. A projekt a Kazán Közösségi Ház tetőteraszára telepített napelemes rendszerből látna el 8 szervezet megújuló energiával. A pilot projekt részben állami támogatásból, részben hitelből és mikroadományokból lesz fedezve. Céljuk, hogy a későbbiekben a Közösségi Energia Szolgáltató további fejlesztéseket tudjon kivitelezni, lehetőleg vidéken.

A baksi Fényhozók Alapítvány szintén közösségi döntéshozatallal működő napelemes és LED-es energiaszegénységet és önrendelkezést elősegítő projekt. Az állam által teljesen hátrahagyott, súlyos energiaszegénységgel küzdő roma családokat juttatnak energiához és értékes tudáshoz (Ruprech, 2018).

³¹ Bővebben l. <https://www.edinburghsolar.coop/>, <https://brixtonenergy.co.uk/>, <https://electraenergy.coop/here-comes-the-sun-first-community-solar-farm-in-greece/>, <https://www.somenergia.coop/es/welcome-to-som-energia/>

SZOLIDÁRIS GAZDASÁG: HÁLÓZATOK, INTÉZMÉNYEK³²

Már többször kiemeltük, hogy a szolidáris gazdaság egy holisztikus vízió és alternatíva, nem pedig egy single issue movement. Ahhoz, hogy a különböző aspektusokra fókuszáló csoportok valóban egy nagyobb, szolidárisabb ökoszisztémát teremtsenek, hálózatosodniuk kell. Ennek két legfontosabb aspektusa a különböző tudások (nem csak a különböző területekhez elengedhetetlen szaktudások, hanem a közösség-, és szervezetépítésre, valamint a rendszerkritikus paradigma alapvetéseire vonatkozó tudást is ide kell sorolnunk) átadása és a különböző kezdeményezések közti kapcsolatok megteremtése, megerősítése. Ezeket a feladatokat nagyobb hálózatok és ernyőszervezetek láthatják el.

A hálózatosodás már nemzetközi szinten is megvalósult: a legfontosabb talán a RIPESS³³ nemzetközi ernyőszervezet. 1997 óta foglalkozik a szolidáris gazdasági kezdeményezések összekötésével, tudás átadással és érdekképviseléssel. Érdekes megemlítenünk még Közép-Kelet-Európa egyik legbiztatóbb kezdeményezését, a MOBA (a kaláka szerb-horvát megfelelője) szervezetének létrehozását, amely a régió bérlői lakásszövetkezeteit tömöríti, népszerűsíti és terjeszti a modellt, illetve nemzetközi szinten láthatóvá teszi a lokális kezdeményezéseket, hogy minél több támogatást tudjon bevonzani számukra pl. alapítványoktól vagy az EU-tól (Jelinek-Pósfai 2020a).

A Szolidáris Gazdaság Központ (SZGK) hasonló céllal jött létre Magyarországon. 2019-ben alapult, meglévő szervezetek munkáját és fejlődését támogatja és újak létrehozását segíti szakmai tanácsadással, hálózatépítéssel, a szervezetek közti kommunikáció megszervezésével és kutatással. Az alulról szerveződő kezdeményezés különböző szolidáris gazdaságon alapuló szervezetekkel való egyeztetés és igényfelmérés eredménye, amiből egy úgy nevezett Szolidáris Gazdaság Hálózat is alakult. Azt tapasztalták, hogy Magyarországon a legégetőbb probléma az információhiány. Hiány van jó szövetkezeti modellből, aminek működéséből, hibáiból és fejlődéséből tanulni lehetne. Emellett óriási szükség volna szervezetfejlesztői szolgáltatásokra a tőkebevonás, a jogi és az üzleti tanácsadás, stratégiaépítés, víziógyártás, belső szervezetfejlesztés és egyéb strukturális kérdések

³² Az alfejezet megírása során nagyban támaszkodtunk Sidó Zoltánnal, a SZGK tagjával készített interjúnkra, amit ezúton is köszönünk.

³³ Weboldal: <http://www.ripest.org/?lang=en>

terén. Azonban a szervezetfejlesztési tanácsadások egyrészt anyagilag elérhetetlennek bizonyulnak a szolidáris gazdasági szervezetek számára, másrészt pedig az esetlegesen felmerülő szereplők nem jártasak a nem hierarchikus, demokratikusan irányított és nem profitorientált szervezetek igényeiben és problémáiban.

Az SZGK hosszútávú célja ennek az úrnek a betöltése, amihez hat konkrét lépést azonosítottak: 1. a Hálózat és a Központ tagjaiból álló koordinátorcsapat létrehozása, 2. a konkrét igények felmérése, 3. egy oktatási program megalkotása, 4. egy hatásmérő mechanizmus megalkotása, 5. projekt tanulságait és anyagát tartalmazó online tudástár létrehozása, 6. a folyamat pedig egy Szolidáris Szervezetfejlesztői Hub létrehozásával zárul, amivel a szervezetfejlesztési folyamat intézményesül, így további képzéseknek ágyaz meg.

A Szolidáris Gazdaság Központ emellett különböző részterületeken is segíti az egyes szerveződések munkáját. Ahogy fent már bemutattuk, az élelem-önrendelkezés terén a Vörösbegy Fogyasztói Szövetkezet projekt, az energia-önrendelkezés terén a Közöségi Energia Szolgáltató projekt szervezésével segítik a szolidáris gazdaság kiépülését, ezáltal egyszerre a gyakorlati tudásra is szert téve. A reprodukív munka válságával egy három lépcsős pilot projektben foglalkoztak, amiben a Szociális Ágazatban Dolgozók szakszervezetének budapesti alapszervezetével dolgoztak együtt azon, hogy a 2021-ben megkötött kollektív szerződésben a gondoskodási feladatokat ellátó munkavállalók érdekei kiemelt helyen szerepeljenek, illetve az együttműködés keretében a szociális dolgozók lakhatási problémáit bérlői lakásszövetkezet létrehozásával enyhítenék, amely kiváló példa a szolidáris gazdaság különböző szegmensei közti lehetséges kapcsolódásokra.

ÁLLAM, ÖNKORMÁNYZAT, JOG, BÜROKRÁCIA

Interjúinkból és nemzetközi példákból az derült ki, hogy ugyan a szolidáris gazdaság egy, az államtól teljesen független szerveződési mód, az állam és az önkormányzatok támogató szerepe mégis elengedhetetlen a sikeréhez.

Visszatérő probléma, hogy a magyar bürokrácia indokolatlan szövevényessége ellehetetleníti vagy rettenetesen megnehezíti új szerveződések elindulását és működését. Amikor arról beszélünk, milyen kormányzati háttér tudja segíteni a szolidáris gazdasági modellek terjedését, érdemes megkülönböztetni az állami és az önkormányzati szintű szabályozást. Állami szinten a forrásokhoz való hozzáférés és a jogi szabá-

lyozás gördülékennyé tételén van a hangsúly. A szövetkezetek – sajátos működés-módjuk miatt –, nehezebben jutnak piaci finanszírozáshoz, mint más (for profit) szereplők. A finanszírozás (forrásokhoz való hozzáférés) támogatása állami segítséggel javítható.

Erre több lehetőség is adódna. Ilyenek lennének az állami visszatérítendő, kamatmentes vagy alacsony kamatozású támogatási pályázatok, a támogatott banki hitelek, melyek után az állam (részleges) kamatgaranciát nyújtana, vagy akár egy szövetkezeti bank létrehozása, melynek a profilja kifejezetten a nonprofit gazdasági szektor kiszolgálása lehet. Kötelező forrásképzés előírása a szövetkezetek számára szintén azok gazdasági életképességének a növekedésének irányába mutatna.

A szolidáris gazdasági egységek tulajdoni és döntéshozatali szerkezetének természetéből fakadóan a munkaerőköltségeik magasabbak a versenyszférában működő vállalatok bérköltségeivel összevetve – ugyanakkor válság esetén a munkaerő-megtartó képességük is magasabb, mert a tulajdonos/munkavállaló (azonos lévén) inkább a bérköltség csökkentése és nem az elbocsátás felé mozdul³⁴. Hiába azonban a nagyobb reziliencia, a magasabb bérköltség versenyhátrányt jelent, amit az állam kedvezőbb adókönyezettel tudna ellensúlyozni. Ilyenre jelenleg is van példa, ha megnézzük a nyugdíjas szövetkezetek esetében alkalmazott adózási szabályokat (l. szja és szocho mentesség)³⁵ vagy a szociális szövetkezetek számára biztosított adózási könnyítéseket³⁶. Fontos lenne — mind állami, mind önkormányzati szinten — a helyi közösségeket szolgáló gazdasági egységek előnyben részesítése a közbeszerzések során, akár kvóták vagy más közbeszerzési szabályok bevezetésével (pl. szövetkezeti termék vagy szolgáltatás kötelező előnyben részesítése, ha az árkülönbség nem haladja meg a 10%-ot).

Az öfenntartó és reprodukció közöösségek támogatásának kiemelt szintje kell legyen azok adminisztratív terheinek könnyítése, és a működésükkel kapcsolatos tudás terjedésének elősegítése³⁷, képzési programok, tanácsadás biztosítása. Önkormányzati szinten emellett a legnagyobb segítséget a szolidáris gazdasági szervezetek helyi beágyazottságának elősegítése jelentheti (pl. ingatlanok, területek kedvezményes bérbeadása által), mely a helyi közösségek részvételének serkentése útján a velük együttműködő kormányzat stabilitását is növelni tudja.

³⁴ „a magasabb túlélési mutató összefügg a nagyobb foglalkoztatási stabilitásukkal, ami arra utal, hogy a munkavállalói tulajdonú vállalatok nagyobb foglalkoztatási biztonságot nyújthatnak egy együttműködőbb kultúra kialakítására irányuló erőfeszítés részeként, ami növelheti a munkavállalók elkötelezettségét, képzését és hajlandóságát a gazdasági nehézségek esetén történő kiigazításokra” (Park, Kruse és Sesil, 2004. 3.) – ford. a szerk.

³⁵ <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1700089.TV>

³⁶ https://adozona.hu/altalanos/Szocialis_szovetkezetben_vegzett_munka_adoz_8ONIVV

³⁷ „a valóban demokratikus – de emellett hatékony – munkaszervezéshez szükséges tudás és tapasztalat viszonylag nehezen hozzáférhető releváns tanácsadás és megfelelő képzések híján” (Sidó, 2020. 5.)

IRODALOM

Alvarez, C.F. és Molnár, G. (2021). What is behind soaring energy prices and what happens next? – *Analysis*.

<https://www.iea.org/commentaries/what-is-behind-soaring-energy-prices-and-what-happens-next>

Anon, (é.n.). *Mietshäuser Syndikat – Zusammenschluss von selbstorganisierten Hausprojekten*. <https://www.syndikat.org/de/>

Anyahajó - Anyaközpont (2021). *Anyahajó – Anyaközpont*. <https://anyahajokozpont.hu/>

Szabó Á. T. (2009). *Kooperáló közösségek: munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Marosvásárhely: Mentor.

Ayazi, H. és Elsheikh, E. (2018). *The Era of Corporate Consolidation and the End of Competition*. Berkeley, California: Haas Institute for a Fair and Inclusive Society at UC Berkeley.

Balázs, B. (2021). Élelmiszer-önrendelkezés. *Fordulat*, (27), 82-101.

Black, S., Parry, I. és Vernon, N. (2021). *Still Not Getting Energy Prices Right: A Global and Country Update of Fossil Fuel Subsidies*. IMF Working Papers, 236, 1.

Botár, A. (2018). *A közösségi energiát helyzetbe hozó hazai energiaátmenet és lehetőségei, a magyar Energia Atlasz bemutatása*. https://mtvsz.hu/dynamic/energia_klima/botar_alex_a_mtv_sz_atlaszforum2018nov29.pdf

Botár, A. és Lontay, Z. (2019). Hogyan válhatunk passzív energiafogyasztóból aktív termelő-fogyasztóvá? *Mérce*.

<https://merce.hu/2019/01/06/hogyan-valhatunk-passziv-energiafogyasztobol-aktiv-termelo-fogyasztova/>

Brixton Energy (é.n.). Brixton Energy | Power to, for and by the people! *Brixton Energy*. <https://brixtonenergy.co.uk/>

Bündnis Bürgerenergie und Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland (2019). *EUROPA ENTFESSELT DIE ENERGIEWENDE IN BÜRGERHAND*. https://www.bund.net/fileadmin/user_upload_bund/publikationen/energiewende/energiewende_europa_entfesselt_broschuere.pdf

Carolan, M.S. (2018). *The real cost of cheap food*. Abingdon, Oxon; New York, Ny: Routledge, An Imprint Of The Taylor & Francis Group.

Carrington, D. (2020). Coronavirus: “Nature is sending us a message”, says UN environment chief. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/25/coronavirus-nature-is-sending-us-a-message-says-un-environment-chief>

Carson, R. (2011). *Silent spring*. Berkeley: Berkeley Public Library.

Coontz, E. és Esper, E. (2003). Cooperative Child Care for Rural Residents: The Experience from California. *Journal of Rural Cooperation*, 31, 111-125.

Csányi, G., Gagy, Á. És Kerékgyártó, Á. (2018). Társadalmi reprodukció: Az Élet Újratermelése a Kapitalizmusban. *Fordulat*, 24, 5–29.

Czerván, A., Katona, N. és László, L. (2020). A gondoskodás újraszervezése. *Fordulat*, (27), 58-81.

Czirfusz, M. (2019). *Housing challenges and their solutions*. Friedrich Ebert Stiftung Budapest. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. https://budapest.fes.de/hu/kiadvanyok?tx_digbib_digbibpublicationlist%5BpageIndex%5D=5&cHash=e5cc473c729922ea33a5c922cdc88810

Dacheux, E. és Goujon, D. (2011). The solidarity economy: an alternative development strategy? *International Social Science Journal*, 62(203-204), 205–215.

Dempsey, J. (2017). The Financialization of Nature Conservation? In: B. Christophers, A. Leyshon and G. Mann, eds., *Money and Finance After the Crisis: Critical Thinking for Uncertain Times*. UK, USA: Wiley-Blackwell, 191–216.

Duda, J. (2016). The Italian Region Where Co-ops Produce a Third of Its GDP. *YES! Magazine*. <https://www.yesmagazine.org/economy/2016/07/05/the-italian-place-where-co-ops-drive-the-economy-and-most-people-are-members>

Earth Observing System (2020). Monoculture Farming Explained: What Are The Pros And Cons? *eos.com*. <https://eos.com/blog/monoculture-farming/>

Edinburgh Community Solar Co-operative (é.n.). *Edinburgh Community Solar Co-operative / Solar Energy Shares*, Edinburgh, Scotland. Edinburgh Community Solar Co-operative. <https://www.edinburghsolar.coop/>

Edward Palmer Thompson (2007). *Az angol munkásosztály születése*. Budapest: Osiris.

Electra Energy (é.n.). “Hyperion” – Electra Energy. *Electra Energy*. <https://electraenergy.coop/here-comes-the-sun-first-community-solar-farm-in-greece/>

EUROSTAT (2019). Agriculture statistics - family farming in the EU. *ec.europa.eu*. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php>

Ezzedine, P. (2018). Ki törődik velük? Öregedés, gondoskodás és migráció. *Fordulat*, (24), 1–19.

Federici, S. (2020). *REVOLUTION AT POINT ZERO: housework, reproduction, and feminist struggle*. S.L.: Pm Press.

Fraser, N. (2013). *The Fortunes of Feminism*. London: Verso Books.

Fraser, N. (2016). Contradictions of Capital and Care. *New Left Review*, 100, 99–117.

Fraser, N., Arruzza, C. and Bhattacharya, T. (2019). *Feminism for the 99 percent. A manifesto*. Verso, London.

Frison, E.A. és IPES Food (2016). From uniformity to diversity: A paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems. International Panel of Experts on Sustainable Food Systems (IPES-Food).

Gregor, A. és Kováts, E. (2018). *Nőügyek 2018*. Friedrich Ebert Stiftung Budapest.

Gregor, A. és Kováts, E. (2020). Koronajárvány: A gondoskodási válság látványos lelepleződése. In: N. Fokasz, Z. Kiss és J. Vajda, szerk., *Koronavírus idején*. Budapest: Replika Alapítvány. <https://replika.hu/koronavirus>

Gyarmati, A. (2019). *Idősödés, idősellátás Magyarországon*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. https://budapest.fes.de/hu/kiadvanyok?tx_digbib_digbibpublicationlist%5BpageIndex%5D=6&cHash=b68effcc679d8f109480a75d649b3987

HABITAT FOR HUMANITY MAGYARORSZÁG (2013). Indul a biobrikett gyártása Bagon. *Otthont mindenkinek!* https://habitat.blog.hu/2013/08/14/indul_a_biobrikett_gyartasa_bagon

Helló Anyu Közösségi Kávézó (2021). Hello Anyu – Közösségi kávézó online. *Helló Anyu Közösségi Kávézó*. <https://helloanyu.hu/>

HerStory Kollektíva, Balogh, L., Bardócz, P., Bródy, L., Czeglédi, A., Czett, K., Gál, I., Mihály, M., Milánkovics, K., Nagy, E., Rékai, K., Rosenfeld, A. and Sági, M. (2021). A hazai élelem-önrendelkezés centrális mozgalmainak és periférikus szerveződéseinek feminista olvasata. *Fordulat*, 29, 149-199.

Horváth, B. (2020). A természet pusztításában kódolva volt egy veszedelmes világjárvány. 444. <https://444.hu/2020/04/02/a-termeszet-pusztitasaban-kodolva-volt-egy-veszedelmes-vilagjarvany>

Howard, P. (2009). Visualizing Consolidation in the Global Seed Industry: 1996–2008. *Sustainability*, 1(4), 1266–1287.

IPCC (2019). Climate Change and Land. *IPCC - Intergovernmental Panel on Climate Change*.

IPCC (2021). Climate Change 2021 The Physical Science Basis. IPCC. *IPCC - Intergovernmental Panel on Climate Change*. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/#SPM>

Jelinek, C. és Pósfai, Z. (2020a). *A bérlői lakásszövetkezeti modell Magyarországon*. Budapest: Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont.

Jelinek, C. és Pósfai, Z. (2020b). A lakhatási válságra adott közösségi válaszok. *Fordulat*, 27, 102-118.

Johanisova, N. and Vinkelhoferová, M. (2018). Szolidaritás és profit. *Mérce*. <https://merce.hu/2018/07/08/szolidaritas-es-profit/>

Jonsén, J. és Windfuhr, M. (2005). *Food sovereignty: towards democracy in localized food systems*. Practical Action [Intermediate Technology Development Group].

Jordan, A., Wurzel, R.K.W. and Zito, A.R. (2003). “New” Instruments of Environmental Governance: Patterns and Pathways of Change. *Environmental Politics*, 12 (1), 1–24.

Kampman, B., Blommerde, J. and Afman, M. (2016). CE Delft: The potential of energy citizens in the European Union. *Friends of the Earth Europe*. <https://friendsoftheearth.eu/publication/ce-delft-the-potential-of-energy-citizens-in-the-european-union/>

Polányi, K. és Stiglitz, J.E. (2004). *A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág.

Katona, N. (2020). *Towards a Scarcity of Care?* Friedrich Ebert Stiftung Budapest. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung Budapest. https://budapest.fes.de/hu/kiadvanyok?tx_digibib_digibibpublicationlist%5BpageIndex%5D=2&cHash=ca29ff3edcefa5a3a24fbbb80a27c97a

Kiss, S. Á. és Szarvas, M. (2018). „Ha frankó, akkor úgy megy, mint a zsebóra” Szövetkezetiesség, csettegők és technológiai önrendelkezés. *Fordulat*, 27, 265-279.

La Via Campesina (2018a). Member Organisations of La Via Campesina (Updated 2018): Via Campesina. *Via Campesina English*. <https://viacampesina.org/en/member-organisations-of-la-via-campesina-updated-2018/>

La Via Campesina (2018b). UNITED NATIONS: Third Committee approves the UN Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas: Via Campesina. *Via Campesina English*. <https://viacampesina.org/en/united-nations-third-committee-approves-the-un-declaration-on-the-rights-of-peasants-and-other-people-working-in-rural-areas/>

La Via Campesina (2021). La Via Campesina celebrates its political transition to Europe. *Via Campesina English*. <https://viacampesina.org/en/via-campesina-celebrates-its-political-transition-to-europe/>

La Via Campesina (é.n.). What are we fighting for?: Via Campesina. *Via Campesina English*. <https://viacampesina.org/en/what-are-we-fighting-for/>

Nagy, L. (1977). *A szövetkezeti jog alapkérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Laville, J.-L. (2010). The Solidarity Economy: an International Movement. *RCCS Annual Review*, 2, 3-41.

Magyar Államkincstár (2015). Fogytékossági támogatás - Családtámogatás. államkincstar.gov.hu. <https://cst.tcs.allamkincstar.gov.hu/ell%C3%A1t%C3%A1sok/fogyat%C3%A9koss%C3%A1gi-t%C3%A1mogat%C3%A1sok/fogyat%C3%A9koss%C3%A1gi-t%C3%A1mogat%C3%A1s.html>

Magyar Természetvédők Szövetsége (2015). *Agroökológia -egy új élelmezési rendszer Európa számára*. Budapest: Magyar Természetvédők Szövetsége.

Magyar Természetvédők Szövetsége (2019). *A KÖZÖSSÉGI MEGÚJULÓ ENERGIA MINDENKINEK JÁR*. https://mtvsz.hu/dynamic/energia_klima/kozossegi_energia_mindenkinek_mtvszkiadvany_2019dec.pdf

Magyar Természetvédők Szövetsége, Szolidáris Gazdaság Központ, EMLA Egyesület (2021). *Megújulóenergia-közösségek akadályai és lehetőségei Magyarországon* https://mtvsz.hu/uploads/files/energiakozossegek_akadalyai_tanulmany_elozetes_osszefoglalo_2021apr28.pdf

Marx, K. (1955). *A tőke: a politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest: Szikra Kiadó.

Mietshäuser Syndikat (2021). *170 Syndikatsprojekte*. Mietshäuser Syndikat. <https://www.syndikat.org/de/projekte/>

Miller, E. (2010). *Solidarity Economy: Key Concepts and Issues*. *Kawano: Center for Popular Economics*. https://base.socioeco.org/docs/miller_solidarity_economy_key_issues_2010-1.pdf

Mommertz, F. (2021). Mire lenne szükségük a bántalmazott, lakhatási nehézségekkel küzdő nőknek? *Mérce*. <https://merce.hu/2021/09/07/mire-lenne-szukseguk-a-bantalmazott-lakhatasi-nehezsegekkel-kuzdo-noknek/>

Moore, J.W. (2014a). *Four Cheaps*. *Jason W. Moore*. <https://jasonwmoore.wordpress.com/tag/four-cheaps/>

Moore, J.W. (2014b). *The End of Cheap Nature, or, How I learned to Stop Worrying about “the” Environment and Love the Crisis of Capitalism Authors*. In: C. Suter and C. Chase-Dunn, eds., *Structures of the World Political Economy and the Future of Global Conflict and Cooperation*. Berlin: Berlin: LIT.

Neamtan, N. (2002). *The Social and Solidarity Economy: Towards an “Alternative” Globalisation**. <http://ec.msvu.ca/xmlui/bitstream/handle/10587/347/The%20Social%20and%20Solidarity%20Economy.pdf?sequence=1>

Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons*. Cambridge University Press.

OXFAM International (2021). *Mega-rich recoup COVID-losses in record-time yet billions will live in poverty for at least a decade*. *Oxfam International*. <https://www.oxfam.org/en/press-releases/mega-rich-recoup-covid-losses-record-time-yet-billions-will-live-poverty-least?fbclid=IwAR3cr2MzduGkss9sLpawPWIVeSyV9KkLHsX4H6M37hgfvGuLPVAXctqoA>

Patel, R. (2009). *Food sovereignty*. *The Journal of Peasant Studies*, 36(3), 663–706.

Park, R., Kruse, D. és Sesil, J. (2004). *Does employee ownership enhance firm survival? Employee Participation, Firm Performance and Survival Advances in the Economic Analysis of Participatory and Labor-Managed Firms*, Volume 8, 3-33.

Piketty, T. (2015). *The economics of inequality*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The Belknap Press Of Harvard University Press.

Polányi, K. (1976). A gazdaság, mint intézményesített folyamat. In: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Kiadó.

REGINA Alapítvány (2007). REGINA Központ és Nőház. www.reginagodollo.hu.
<http://www.reginagodollo.hu/>

RIPESS (é.n.). RIPESS. RIPESS. <http://www.ripess.org/?lang=en>

Rippel, V. (2020). Minden tizedik ember éhezik az ENSZ adatai szerint. *euronews*.
<https://hu.euronews.com/2020/07/14/mintegy-700-millio-ember-ehezik-vilagszerte-az-ensz-adatai-szerint>

Ritchie, H. és Roser, M. (2020). *Energy*. Our World in Data.

Rosa Luxemburg Stiftung (2020). Corporate Capture of Seed Is Jeopardising Farmers Sovereignty - *Rosa-Luxemburg-Stiftung*. www.rosalux.de. <https://www.rosalux.de/en/publications/media-library/detailseite-en/media/element/1298>

Ruprech, J. (2018). Fényhozók. *Közös dolgaink – független értelmiségi platform*.
<http://kozos-dolgaink.hu/fenyhozok>

Samberg, L.H., Gerber, J.S., Ramankutty, N., Herrero, M. and West, P.C. (2016). Subnational distribution of average farm size and smallholder contributions to global food production. *Environmental Research Letters*, 11(12), 124010.

Secombe, W. (1974). The Housewife and Her Labour under Capitalism. *New Left Review*, 83, 22–41.

Sidó, Z. (2020). Az állam mi vagyunk. *Fordulat*, 27, 222-248.

Sidó, Z. és Szarvas, M. (2020). Hangya a világrendszerben. *Fordulat*, 27, 249-265.

Smith, A., Stenning, A., Rochovská, A. and Świątek. (2008). The Emergence of a Working Poor: Labour Markets, Neoliberalisation and Diverse Economies in Post-Socialist Cities. *Antipode*, 40(2), 283–311.

Smith, J. és Jehlička, P. (2013). Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*, 32(4), 148–157.

SOAS University (2009). 1.4 The environmental crisis. soas.ac.uk. https://www.soas.ac.uk/cedep-demos/000_P500_ESM_K3736-Demo/unit1/page_11.htm

Som Energia (é.n.). WELCOME TO SOM ENERGIA. Som Energia. <https://www.somenergia.coop/es/welcome-to-som-energia/>

Szolidáris Gazdaság Központ (é.n.). Szolidáris Gazdaság Központ. <https://szolidarisgazdasagkozpont.hu>

SZOLIDARITÁSI AKCIÓCSOPORT (2020). Koronavírus és klímaválság – a mostani összeomlásból tanulva érhetjük el a zöld és igazságos átmenetet. *Mérce*. <https://merce.hu/2020/04/11/koronavirus-es-klimavalsag-a-mostani-osszeomlasbol-tanulva-erhetjuk-el-a-zold-es-igazsagos-atmenetet/>

Takács-Sánta, A. (2017). *A közlegelők komédiája a közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest: L'harmattan.

TASZ (2020). Tíz éve próbálkozik az állam a fogyatékos otthonok felszámolásával. *TASZ*. <https://tasz.hu/cikkek/tiz-eve-probalkozik-az-allam-a-fogyatekos-otthonok-felszamolasaval-de-a-fogyatekossaggal-elo-emberek-alig-ereznek-ebbol-valamit>

The World Counts (2021a). The World Counts - Food Waste. www.theworldcounts.com. <https://www.theworldcounts.com/challenges/people-and-poverty/hunger-and-obesity/food-waste-statistics/story>

The World Counts (2021b). The World Counts- Hunger. www.theworldcounts.com. <https://www.theworldcounts.com/challenges/people-and-poverty/hunger-and-obesity/how-many-people-die-from-hunger-each-year/story>

Thomas, S. (2018). Corporate performance of the Seven Brothers of the European energy market: Then there were five. *Utilities Policy*, 50, 164–174.

Tudatos Vásárlók Egyesülete (é.n.). Segítünk, hogy vásárlásaidal az életed fenntartható legyen! *Tudatos Vásárlók*. <https://tudatosvasarlo.hu/kik-vagyunk-tudatos-vasarlok-egyesulete/>

Udvarhelyi, T. (2015). Ha te hajléktalan lennél, menhelyen vagy lakásban szeretnél élni? *Mérce*. <https://merce.hu/2015/11/23/ha-te-hajlektalan-lennel-menhelyen-vagy-lakasban-szeretnel-elni/>

Védegylet (é.n.). Agroökológia. *Védegylet*. <http://xn--vdegylet-b1a.hu/elelmiszer-onrendelkezes/agrookologia/>

World Food Programme (2021). *WFP Global Operational Response Plan 2021*, Update 3. World Food Programme.

Yates, J., Deeney, M., Rolker, H.B., White, H., Kalamatianou, S. and Kadiyala, S. (2021). A systematic scoping review of environmental, food security and health impacts of food system plastics. *Nature Food*, 2(2), 80–87. <https://www.nature.com/articles/s43016-021-00221-z>

A szolidáris gazdaság © Megújuló Magyarországért Alapítvány, 2022.

Felelős kiadó és szerkesztő: Büttl Ferenc, Megújuló Magyarországért Alapítvány

Szerzők: Eörsi Nóra és Köröosztös Gergő

Olvasószerkesztők: Szijjártó Anita és Somogyi-Rosenfeld Péter

Tördelés és grafikai szerkesztés: Somogyi-Rosenfeld Péter

Ezen kiadvány a szerzők saját véleményét tartalmazza, amely nem feltétlenül tükrözi a Megújuló Magyarországért Alapítvány (MMAA) hivatalos álláspontját. A Megújuló Magyarországért Alapítvány által publikált kiadványok kereskedelmi forgalomba kizárólag az MMAA előzetes írásos engedélyével kerülhetnek.